

શ્રી. કરસનદાસ માણેકને

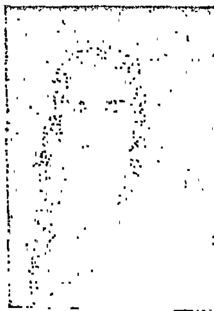
સસ્નેહ.

મારું કથિતવ્ય

શ્રીમતી અરૂણા અસફઅલીના જીવનપ્રસંગો અને ૧૯૪૨ની લોકક્રાંતિ દરમ્યાન એમણે વીતાવેલા ગુપ્તજીવનની કેટલીક રોમાંચકારી ઘટનાઓ આ પુસ્તકમાં સંગ્રહવા મેં પ્રયત્ન કર્યો છે. એમનું જીવન અને કાર્ય જેવા છે તેવા અહીં ચીતરવાનો મારો આ નમ્ર પ્રયત્ન છે. એના મૂળના રંગો ઊપર મારા કસબના, કારીગરીના રંગો પૂરવા જરાય મને ઠીક લાગ્યા નથી. એમનું જીવન જ સ્વયં એવા રંગોએ રંગાયેલું છે કે એને અન્ય રંગોના અલંકારોની જરૂર રહેતી નથી. એ સ્વયં એવું રોમાંચક, વિવિધ અને રહસ્યમય છે, એવું સ્વયંપ્રેરિત છે કે એને કોઈ અવલંબનોની જરૂર રહેતી નથી.

સુરેશ ગાંધી

શ્રીમતી અરૂણા

એ. આઇ. સી. સી.માંથી ભૂગર્ભવાસ

આજે ચાર વર્ષના ભૂગર્ભવાસ પછી શ્રીમતી અરૂણા અસફઅલીએ જાહેરમાં દેખાવ દીધો. ૧૯૪૨ માં ભૂગર્ભમાં ગયા પછી પહેલીજવાર જનતા સમક્ષ દેખાવ દેતા, કલકત્તાના દેશબંધુપાર્કમાં તેમના

સન્માનાર્થે એકત્ર થયેલી વિગટ જનતાને ઉદ્દેશી એમણે કહ્યું, 'લોકોની તાકત વધારવા માટે હવે પછીના ત્રણ મહિના સુધી વિદ્યાર્થીઓ અને જનતાએ બ્રિટિશ માલનો સંપૂર્ણ અને સર્વાંગી બહિષ્કારનો કાર્યક્રમ હાથ ધરવો જોઈએ, કોંગ્રેસ હિંદની આઝાદી માટે લડી રહી છે, અને કોંગ્રેસને વધુ બળવાન બનાવવી એ તમારી ફરજ છે કોંગ્રેસ લોકોની સંસ્થા છે અને તેથી ૧૯૪૨ ની ઑગસ્ટમાં લોકોએ જે માર્ગે જવાનો નિર્ણય કર્યો તે માર્ગે કોંગ્રેસે જવું જોઈએ ધારાસભાઓમાંનો કાર્યક્રમ અમલમાં મૂકવા માટે બીજા માણસો છે વિદ્યાર્થીઓ અને જનતાને એ સાથે કાંઈ લાગતુંવળગતું નથી મહાત્મા ગાંધીજીએ આપણને 'કરો યા મરો'નું સૂત્ર આપ્યું એ સૂત્ર હજુ મારા કાનમાં ગૂંજી રહ્યું છે. અને હું એ પ્રમાણે જ જીવન જીવવા માગું છું

વાઈસરોય ધારાસભામાં ભલે લાંબાચોડા ભાષણો કરે, અને સારી વર્તણુક માટે સભ્યોને શીખામણ આપે પરંતુ તેમને અને તેમના જાતભાઈઓને આવી સભામાં આવીને ભાષણ કરવાનો હું પડકાર કરું છું. ધારાસભાના બધીવાર મકાનમાં નહિ પરંતુ અહીં લોકો સમક્ષ આવીને નિવેદન કરવાની હું તેમને ચેલેન્જ ફેંકુ

કોમળાંગીમાંથી ક્રાન્તિવાદી બનેલી ૧૯૪૨ ની આ વીરાંગના અરૂણાના નિડર વ્યક્તવ્યમાં સરકાર પ્રત્યે જરા જેટલીયે કડવાશ નથી. એક સ્વદેશાભિમાની નારીને છાજે એવી સ્પષ્ટ અને અંતરના ઉંડાણમાંથી તણખા ઝરતી વાણીને એ જનતા સમક્ષ વ્હેતી મૂકે છે. એ વાણીમાં એટલું સત્ય ગર્જે છે. દેશની આઝાદીનો મુક્તિમંત્ર ફુંકનારાઓ માટે વાણીના શણગાર વ્યર્થ છે. કારણ કે એ શણગાર એથી એમને કાંઈ છુપાવવા જેવું નથી. એ શણગાર અને વાણીનો વૈભવ રાજકારણની અટીઘુટીમાં પડેલા માટે ન હોય. જેણે દેશને ચરણે જીવન સોંપ્યુ છે એમને પ્રથમ દેશ અને પછી રાજકારણ.

ઝાંસીની રાણી ૧૮૫૭ ની વીરાંગના હતી, પણ ૧૯૪૨ ના ઑગસ્ટની લોકક્રાંતિની વીરાંગના અરૂણા આસફઅલી છે. કાંઈ અપૂર્વ નવલકથાના ઉત્તમ પ્રકરણો જેવું રોમાંચક પરાક્રમોથી ભરેલું જેનું જીવન છે એવી આ ભયહીન બળવાખોર તરૂણી કેવા તત્વોથી ઘડાએલી છે? નવાઈ જેવું તો એ છે કે એક સંસ્કારી સન્નારીની કોમળતા અને સૌંદર્ય તેમને વર્યા હોવા છતાં તેમનામાં પ્રખર બળવાખોર જેવું ધૈર્ય અને ચેતનના તણખા સળગે છે.

વીસમી સદી અડધી વીતી જવા આવતા છતાં પણ હિંદુસ્તાનમાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન ક્યા છે? પરિણિત સ્ત્રીઓ સમાજ કે રાષ્ટ્રની સેવા કરી શકે કે કેમ? લગ્ન સ્ત્રી વિકાસને બાધક છે કે વિકાસક છે? આવા આવા પ્રશ્નોનો જવાબ અરૂણા બહેનના જીવનના પ્રસંગોમાંથી જડે છે

વીસમી સદી જગતના ઇતિહાસમા અનેક રીતે યાદ રહી જશે. આ સદી એ ઘર્ષણનો જ સમય છે. ૧૮૯૯ થી ૧૯૩૯ સુધીમાં નાના મોટા રાષ્ટ્રો વચ્ચે ઘર્ષણ અને લડાઈ સતત રહી છે. અને તે ઉપરાત નવા અને જુના વચ્ચેના મૂલ્યાકનમા આ સદીમાં જે પરિવર્તનો થઇ ગયા તેટલા કોઈ પણ કાળે થયા નથી. આ નૂતનયુગના પરિવર્તનોના આપણે નવા મૂલ્યો આકવા પડશે, શ્રીમતી અરૂણાબેનના જીવનમાં એકાએક આવેના પરિવર્તને આપણી સમગ્ર દૃષ્ટિને, વિચારને, વાણીને એમનામા રહેલા નારીગૌરવનુ નીત નવુ મૂલ્યાકન કરવા આપણને અભિમૂખ કર્યા છે

હતી કે બીજા દિવસથી જ આ મહિલા હિંદની ક્રાંતિકારી ચળવળની આગેવાન બનશે !

. તેણે મેળવેલી સિદ્ધિઓ નોંધપાત્ર છે. કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિ જેમાં તેના પતિ પણ સભ્ય હતા, તે સમિતિની ધરપકડ થયા પછી તરત જ ગોવાળીયા ટેંક મેદાનમાં રાષ્ટ્રધ્વજ વંદનવિધિ વખતે તેમણે પ્રમુખસ્થાન લીધું. મેદાનમાં લોકોનું જબ્બર ટોળું એકઠું થયું હતું. પોલીસે સખત હાથે કામ લઈને સભામાં ભંગાણ પાડવાનો નિર્ણય કર્યો. અશ્રુવાયુ, લાઠી અને ગોળીબારના તે દિવસે હુકમો છૂટયા. સ્વબચાવનો કાંઈ પણ વિચાર કર્યા વગર, જીંદગીની પરવા કર્યા વગર, શ્રીમતી અરૂણાદેવી ટોળાની મધ્યમાં જ રહ્યા, અને આસપાસના માણસોને મદદ, માર્ગદર્શન અને ઉત્સાહ આપતાં રહ્યાં.

પોલીસ જુલ્મથી રેડાયેલું નિર્દોષ લોહી તેમજ માનવોની યાતનાઓએ તેમના આંતરનો ભડકો બહાર કાઢયો. રાજદ્વારી ક્રાંતિમાં એમણે પ્રથમ પગલા માંડયાં. એ સમય ૯મી ઓગસ્ટ ૧૯૪૨ થી ૨૬ મી જાન્યુઆરી ૧૯૪૫ સુધીનો હતો. એ સમય દરમ્યાન ભૂગર્ભના રાજદ્વારી કાર્યકરની નાસભાગની જીંદગી એમણે વીતાવી. આજે એક નામ રાખતાં, કાલે કોઇ બીજા ઓઠા નીચે એ રખડતાં હતાં. એમના ગુપ્તવાસના સમય દરમ્યાન તેમની માતા મૃત્યુ પામ્યાં; અને મરણ સમયની છેલ્લી પળોએ પણ તેઓ તેમની નજીક રહી શકયાં નહિ. મૃત્યુ પામતી માતા અને બળવાખોર દીકરી વચ્ચે વિધિએ આ કેવું કાચર મૂકયું હતું ?

આ બધા સમય દરમ્યાન છૂપી પોલીસ તેમની પાછળ પડી હતી. વિદેશી સરકારે તેમને ભાંગફોડ કરનાર તરીકે જાહેર કર્યા, અને તેમને પકડનારને ૫૦૦૦ હજાર રૂપિયાનું ઇનામ આપવાનું જાહેર કર્યું હિંદના દરેક શહેરમાં તેમની શોધ કરવા અને પકડવા પાછળ પડેલા સરકારના

ચતુર અને કાગેન જાસુસો, છૂપી ઉશ્કેરણી કરનારા એજન્ટો તેમજ છૂપી પોલીસના માણસો કરતા એ હંમેશા વધુ હોશીયાર અને વધુ સાવચેત રહેતા

તેમના વિષે ઘણીઘણી વાતો બહાર આવવા પામી છે એક વખતે તેમના કોઈ ભૂગર્ભમાના સાથીએ તેમને ચેતવણી આપી કે જે જગ્યાએ તેઓ રહેતાં હતા એ જગ્યા સલામત નહોતી, અને તેમણે ત્યાંથી ભાગી છૂટવુ જોઈએ એ ઘડીએ ક્યા જવુ ?

તેમને એક વિચાર સૂઝી આવ્યો એ દિવસે સવારના એક અખબારમા એવી જાહેરખબર પ્રગટ થઇ હતી કે એક અંગ્રેજ મહિલાને કુટુંબમા સાથે રહી શકે એવી યુરોપીયન બાઈની જરૂર હતી તેઓ મોટરમા કુદી પડ્યાં અને જણાવેલા સ્થળે પહોંચી ગયા પેલી યજમાન અંગ્રેજ મહિલા તેમના વ્યક્તિત્વ અને સૌંદર્યથી એટલી તો અંજાઇ ગઇ કે યુરોપીયન મહેમાન માટેનો તેનો આગ્રહ તેણે દૂર હડસેલી મૂક્યો અને અરૂણાને જ રાખી લીધા ફરી એકવાર આ રહસ્ય ભર્યું પંખીડુ ઉડી ગયુ એવા ખબરો જ્યારે તપાસ કરતી પોલીસને મળ્યા ત્યારે તેમણે માથુ કુટ્યુ બીજા વખતે અરૂણા સંગ્રહણીથી પીડાતા હતા અને બીમાર પડ્યા એ મંત્ર હાડકાના માળખા જેવાં બની ગયા હતા ધીમે ધીમે પંડુરોગે પણ ઘર કરવા માંડ્યુ હતું તેમના કોઈ જમીનદાર મિત્રના ઘરે સારવાર કરવા માટે જઈને રહેવા તેમને સમજાવનારા આવ્યા, તેમના ભૂગર્ભ સાથીઓના દબાણથી બહુ આના કાની પછી તેમણે એમ રહેવાની હા પાડી, અને ત્યા ગયા

બીજેજ દિવસે તેમના યજમાનનો કોઈ આત્મીય મિત્ર જે સરકારનો કોઇ ઉચ્ચ અધિકારી અમલદાર હતો તે અગાઉથી કાંઈ

ખબર કર્યા વગર ત્યાં આવી ચઢ્યો. આ કુટુંબ સાથે એ મિત્રતા ધરાવતો હોવાથી તે રીતે સીધો ઘરની અંદર આવ્યો. પેલા યજમાનની તેમજ પોતાની નવાઈ વચ્ચે આ અમલદારે આ બળવાખોર મહિલાને નજરોનજર જોઈ.

એક મીનીટ સુધી ગંભીર મુંઝવણ ઉભી થઈ, તરત જ અરુણાએ પરિસ્થિતિ સંભાળી લીધી. તેમણે આનંદથી તેને આવકાર આપ્યો, બેસવાની જગ્યા દેખાડી, અને તેની સાથે એવી રીતે વાતોએ વળગ્યા કે જાણે દિલ્હીના પોતાના ઘરમાં જ આ માણસને કેમ આમંત્રણ ન આપ્યું હોય ! છેવટે આ મુંઝવણભરી ઘડીઓ દૂર થઈ. તેમની વચ્ચે આનંદદાયક વાતો ચાલી. અને અધિકારીએ ઉઠીને પોલીસને આ મહિલાની જાણ કરવાને બદલે આનંદથી કહ્યું કે એક જીવંત ઇતિહાસ સાથે થોડો સમય રહેવાનું એમને સદભાગ્ય સાંપડ્યું હતું.

એમના નામ સાથે સંકળાયેલી વાતોમાં ચપળતા, હિમ્મત અને બીરાદરી માલમ પડે છે. સમય જ એ વાતો સાબીત કરી આપશે, અને તે પ્રકાશમાં લાવશે. આ ઉપન્યાસો ગંભીર્ય અને હિમ્મતવાન વ્યક્તિત્વ પેશ કરે છે. અરુણાની હિમ્મતભરી વાતોથી જેઓ આશ્ચર્ય પામે છે, તેઓ એ વાત ભૂલી જાય છે કે અરુણા કાંઇ એકાએક ક્રાંતિકારી બન્યાં નથી. નાની વયથી જ અરુણાબેન હુકમ કરવાની આદત ધરાવતા હતા. એમનું વય ચૌદ વર્ષનું હતું ત્યારે તેમણે સાધ્વી બનવાનો ગંભીરપણે વિચાર કર્યો હતો. એ વખતે તેઓ લાહોરની કોન્વેન્ટમાં અભ્યાસ કરતા હતા. એ કોન્વેન્ટની સીસ્ટર સુપીરીઅર અસાધારણ બાઈ હતી. અને તેની સાથે જેઓ સંપર્કમાં આવતા તેમની ઉપર એ અનોખો પ્રભાવ પાડી શકતી. નાનકડી અરુણા અંગુલીને એ ઘણી ચાહતી હતી અને એને જીસસ અને મેરીની વાતો બાઈબલમાંથી કહી સંભળાવતી.

એ કહેતી કે દુનિયા ઝઘડાઓથી અતિ ભરચક છે આથી સ્વચ્છ અને સ્વાર્પણ ફળયલુ જીવન બહેતર હતુ અરૂણાએ પોતાનું નાનકડુ માથુ ફેરીને સાધ્વી બનવાનો પોતાના માતાપિતા સમક્ષ વિચાર રજુ કર્યો, ત્યારે તેઓએ એને ઠપકો આપ્યો, અને એને રોમન કેથોલીક સપ્રદાયના ખાતામાથી ઉઠાવી લઈ, એને તથા એની નાની બહેન પૂર્ણિમાને નૈનીતાનની પ્રેટિસ્ટન્ટની સ્કુલમા દાખલ કરવી અરૂણાએ એ વખતે કેટનો બધો વિરોધ કર્યો હશે?

કેટનાક વર્ષો પછી અરૂણાએ ફરીવાર મડ ઉપાડ્યુ એના માતા-પિતાએ એને રૂઢી પ્રમાણે પરણાવી દેવાની ઇચ્છિા બતાવી, અરૂણાએ સમતિ આપવાની ના પાડી આથી એણે સ્વતત્ર જીવન જીવવાની અને રળી ખાવાની ખ્વાએશ બતાવી એ વખ્તા આવી અને ત્યાઓ માટેની ગોખને મેમોરીઅન સ્કુનમા શિક્ષિકા તરીકે કામ મેળવ્યુ એનો ઇરાદો માત્ર ગુજરાન કરવાનો નહોતો પરતુ વધુ ઉચા વિદ્યાભ્યાસ માટે ઈગ્લાડ જવા પૈસા બચાવવાનો હતો કેટલી બધી આશાવાદી એ હતી?

પરતુ એના માટે થોડા જ સમયમા અણધારી ઝણઝણાટી આવવાની હતી એની નાની બહેન પૂર્ણિમાના અલ્હાબાદમાં લગ્ન થયા

રજા દરમ્યાન અરૂણા પોતાની બહેન સાથે થોડાક દિવસ રજા ગુજારવા ગઈ એ વખતે બેનરજીના એક મિત્ર મળવા આવ્યા હતા તેઓ ઓલ ઇંડિયા મુસ્લીમ લીગની બેઠકમા હાજરી આપવા કલકત્તા ગયા હતા પાછા ફરતા તેઓ થોડાક દિવસો અલ્હાબાદ રોકાયા થોડાક વર્ષો પહેલા અસહકારની ચળવળમા ભાગ લેવા માટે તેમને ૧૮ મહિનાની જેલની સજા થઈ હતી તેઓ જાણીતા રાજદ્વારી અને એક આશાસ્પદ વકીલ હતા એમની પ્રેક્ટીસ ઝડપભેર વધતી જતી હતી

તેઓ કવિ હતા, અને પોતાની ફુરસદની પળોમાં કાવ્યો રચતાં અને વાંચના હોવાનો પણ કેટલાક શક ધરાવતાં. એમનું નામ અસફઅલી હતું. પૂર્ણિમાના મકાને એમની અરૂણા સાથે મુલાકાત થઇ. બે તેજસ્વી પ્રતિભાએ એકબીજાના દર્શન કર્યા. તેઓ એકબીજાના નિકટ પરિચયમાં આવ્યા, એમની વચ્ચે પરસ્પર ગાઢ મૈત્રી જાગી, ખરેખર રોમાન્સ શરુ થયો.

૧૯૩૦ અને ૩૨ ની અસહકારની ચળવળ વખતે અરૂણાએ કારાવાસ ભોગવ્યો. ૧૯૪૨ માં તેઓ એ. આઇ. સી. સી. ની પૂર્ણાહૂતિ મુંબઇમાંથી સીફતથી નાસી છુટયાં, અને જેલ જવાનો બિલ્લો મેળવ્યા વગર પ્રખ્યાતીઓની હરોળમાં આવી ગયાં.

એમની પ્રથમ જેલજાત્રાઓ સહેલી નહોતી. ૧૯૩૦ મા દિલ્હીના ચીફ કમીશ્નર તેમના ભાષણથી ઉકળી ઉઠયા હતા. ૧૮૫૭ ના બળવા પર એ ભાષણ હતું. તેમ છતાં સત્તાવાળાઓએ તેમના પર રાજદ્રોહ માટે નહિ પણ પીનલકોડની ૧૦૮ મી કલમ પ્રમાણે કામ ચલાવ્યું. સારી ચાલચલગતની ખાત્રી આપવાની ના પાડવાથી તેમને એક વરસની કેદ આપવામાં આવી. આપણી સર્વ સત્તાધારી નોકરશાહીની કલ્પનાશકિત ઓછી છે એમ કોણ કહી શકશે ?

થોડા માસ પછી ગાંધી–ઈરવીન કરારોને લીધે બધા રાજદ્વારી કેદીઓને છોડી મૂકવામાં આવ્યા. એક અરૂણાબેનને જ રહેવા દીધા. છેક ૧૯૩૧ માં પણ સરકારને તેઓ ભયજનક માલમ પડયાં હતાં. પરંતુ લાહોરની સ્ત્રી જેલનાં સત્તાવાળાઓએ આશ્ચર્ય જોયું કે અરુણાને છોડી મૂકવામાં ન આવે તો બધી સ્ત્રી કેદીઓ પણ જેલમાંથી બહાર જવાની ના પાડતી હતી. આ હઠ સવારના ૭ થી રાતના આઠ સુધી ચાલી. છેવટે ગાંધીજીએ અને ડૉ. અન્સારીએ એ હઠ છોડી દેવાનો તાર કર્યો, અને સાથીઓ વિનાના શ્રીમતી અરુણા જેલમાં એકલાં રહ્યાં. તેમ છતાં લોકોના દેખાવોને લીધે તેમને છોડી દેવા પડ્યા

તેમણે જેલ બહાર પગ મૂક્યો જ ખાન અબ્દુલ ગફારખાન અને બીજા મિત્રો તેમનું ભાવભીનું સ્વાગત કરવા તૈયાર ઊભા હતા.

દિલ્હી ડીસ્ટ્રીક જેલમાં તેમને કેદમાં રાખવામાં આવેલ. ત્યાં પણ રાજદ્વારી કેદીઓ સાથે અન્યાયી વર્તાવ માટે તરત જ મુસીબત શરૂ થઈ. શ્રીમતી અરુણા ભૂખમરાની હડતાલ પર ઊતર્યાં. અને ઘણાં બીમાર પડ્યા છતાં તેમણે ઉપવાસ ચાલુ રાખ્યા. સત્તાવાળાઓને રાજદ્વારી કેદીઓની માગણીઓને તાબે થવું પડ્યું. પણ તેમણે તેનું વેર વાળ્યું તેમને અંબાલા લઈ જવામાં આવ્યાં. ત્યાં સ્ત્રીઓની જેલ નથી એટલે તેમને એકાંત કેદમાં રાખવામાં આવ્યાં ત્યારપછી નોંધપાત્ર બીના તો એ છે કે દસ વર્ષ સુધી તેમણે રાજકારણમાં કોઈ સક્રીય આગળ પડતો ભાગ લીધો નહિ, પરંતુ અખિલ હિંદ સ્ત્રી મંડળની પ્રવૃત્તિઓ પૂરતું જ કાર્ય કર્યું, આ પુષ્કળ વાંચન, અભ્યાસ અને મનન કરીને તૈયાર બનવાના વર્ષો હતા. મહાસભાની ક્ષતિઓ તેઓ ખૂબ નજીકની જોઈ શકતા હતા. પંડિત જવાહરલાલ નહેરૂની જેમ કેટલીકવાર તેઓ કોંગ્રેસના સિદ્ધાંતોને એક કોર પણ મુકી દે છે. તેઓ કહે છે, 'આપણે કોંગ્રેસનો માર્ગ રૂંધવા માગતા નથી, પણ તાજેતરમાં મુંબઈ અને કલકત્તા ખાતે બની ગયેલા મામલાઓમાં જ્યારે આપણા સ્વમાનનો પ્રશ્ન આવીને ઊભો રહે છે, ત્યારે એ સિદ્ધાંતો એક કોર મુકીને સત્તાનો પ્રતિકાર કરવામા હું માનું છુ'

આ પ્રમાણે સ્વતંત્રતા મેળવવા માટે તેઓ પોતાનો કાર્યક્રમ અને પદ્ધતિઓ તૈયાર કરતા હતા. 'હિંદ છોડો'ના દુષ્કર દિવસોમાં તેમને પોતાના કાર્યક્રમને ચકાસી જોવાની તક મળી. સાથે સાથે તેમને જયપ્રકાશ નારાયણ, અચ્યુત પટવર્ધન, રામમનોહર લોહીયા, અને બહુ જાણીતી નહિ, છતાં શક્તિશાળી એવી અન્ય વ્યક્તિઓ સાથે કામ કરવાનું હતું. તેમણે કેવળ તેમની વચ્ચે ઊચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું એટલું જ નહિ પરંતુ તેમનો સારો અભિપ્રાય પણ મેળવી લીધો.

તેમની અપ્રતિમ હિમ્મત, નિડરતા અને નિરાભિમાનીપણાથી હિંદના ઈતિહાસમાં એક અદ્ભૂત પ્રકરણ ઊમેરાયું છે. છેલ્લા વર્ષોમાં શ્રીમતી અરૂણાબહેન અસફઅલીના પત્નિ તરીકે ઓળખાતા હતાં. પણ હમણાં એમને વરેલી કીર્તિ પ્રતિભા જોતાં સંભવ છે કે બેરીસ્ટર અસફઅલી અરૂણાના પતિ તરીકે ઓળખાશે.

લગભગ ચાર વર્ષના ગુપ્તવાસ પછી જ્યારે પ્રથમ તેમણે કલકત્તામાં પગ મુકયો એ દિવસે પાછલા પહોરે હિંદી એસોસીએટેડ પ્રેસના એક ખબરપત્રીએ તેમની ઊડતી મુલાકાત લીધી હતી. પોતાની ટુંકી વાતચીત દરમ્યાન તેમણે જણાવ્યું કે "મારા ખૂબ બણગાં ફુંકવાનું વાસ્તવીક નથી. મેં જે કાંઈ કર્યું છે તે મારી ફરજના એક ભાગ તરીકે કર્યું છે. એ બધું છુટાપણાની લડતના ફાળા રૂપે હતું. હું ફરીથી નિશ્ચિતપણે કહું છું કે હું કાંઈ શહીદ નથી. આ કાંઇ અંગત વસ્તુઓ માટેનો સમય નથી. આ વાત પર તેથી પડદો પાડી નાખજો. છેલ્લા ચાર વર્ષની મારા પર કેવી અસર થવા પામી છે તે વિષે કશું જણાવીશ નહિ. મારી સામેનું વોરંટ રદ થવાથી મને જરાય ખુશાલી ઉપજી નથી રહેમના ટુકડાઓ ફેંકી છુટમાગઓ કરવામાં નથી ગોટાઈ કે નથી બુદ્ધિ આનો કશો જ અર્થ નથી. અને એથી સરકારની નીતિમાં નવો પલ્ટો આવ્યો છે એવુ કશું સૂચન નથી.

પરંતુ અમે કશી ઉદારતાની આશા રાખતાં નથી. અમને જંપીને બેસવા દેવામાં આવશે એવી વકી અમે રાખતાં નથી, અને અમે સરકારને જંપીને બેસવા દઈશુ પણ નહિ.

શ્રીમતી અરૂણાએ વધુમા એ પણ જણાવ્યુ હતુ કે જેઓ હજુ જેલના સળિયા પાછળ પૂરાયેલા છે, અથવા તો સંતાતા ફરે છે તેઓ માટે અમને પુષ્કળ લાગી આવે છે મારી સામેનું વોરંટ રદ થવાથી મારું કાર્ય કદાચ કંઈક સહેલું બનવા પામશે. આ બધા વર્ષો દરમ્યાન મેં મારું કાર્ય ચાલુ રાખ્યુ હતું અને હવે વધારે છૂટથી કાર્ય કરવાનું

શક્ય બને. માત્ર આટલો જ તફાવત માગી અને મારા ભૂગર્ભમાંના સહકાર્યકરો વચ્ચે છે બીજી બધી રીતે તો અહીંયા મારુ બહાર દેખાવ દેવાનુ તો એમદ ખાઈમાથી બહાર આવવા જેવુ જ છે"

શ્રીમતી અરુણાબહેન કેવા તત્ત્વોથી ઘડાયેના છે એની આપણને ખબર નથી, છતા એમના જૈન જીવનની શરૂઆતથી હમણાં સુધીના એમના જીવનમા ઉંડો રસ લેતાં જણાય છે કે એમનામાં કોમળ મૃદુ હૃદય હોવા છતા એ વખત આવે પાષાણથી કઠોર અને ઉગ્ર બની શકે છે કોઈ પણ વા પાછળ એમણે આધગીયા કરીને ઝુકાવ્યુ નથી અનેના અવાજને પ્રથમ ધ્યાન આપીને પછી જ એમણે આગળ પગલા માડ્યા છે તેઓ ધુરંધરોને પણ સત્ય હકીકતો કહેતા ડરતાં નથી. એમનામા મોટામા મોટો ગુણ આત્મલોપનનો છે ક્યારેય એમણે પોતાની જાતને મહત્વ આપ્યુ નથી અત્યાર સુધીમા એમણે ઠેર ઠેર કરેલા પ્રવચનોમા આ વસ્તુ બહાર તરી આવે છે

આ બધા ઉપરાંત એમનું માનસ બળવાખોર છે સાથોસાથ ચપળતા બુદ્ધિ અને કૌશલ્યે એમના ગુપ્તવાસના જીવનમા અગ્રભાગ ભજવ્યો છે ૧૯૪૨ ની ચળવળની અનેક રોમાંચકારી કથાઓ આ વિદુષી સન્નારીની આસપાસ ગુંથાયેલી છે સરકારની આંખમાં ધૂળની માફક ખૂંચતી આ બાઈની ગીરફતારી કરવા સરકારે આકાશપાતાળ એક કીધા હતા. એમની સામેના બધા વોરંટો રદ થયા પછી હિંદી એસોસીએટેડ પ્રેસના ખબરપત્રીને એમણે આપેલી મુલાકાત આપણે ઉપર જણાવી ગયા છીએ પણ તેમના અજ્ઞાતવાસની રસપ્રદ બીનાઓ પણ જુદા જુદા અખબારો દ્વારા બહાર આવવા પામી છે એક અખબારના જણાવ્યા મુજબ કેપ્ટન બહાદુરીન સામે કેસ ચાલતો હતો ત્યારે તેઓ લાહોરમા હતા થોડા દિવસ રહીને તેઓ પેશાવર ગયા હતા. સીમલા પરિષદ દરમ્યાન તેઓ સીમલામાં જ હતા અને મુંબઈમાં કોંગ્રેસની મહાસમિતિની છેલ્લી બેઠક દરમ્યાન તેઓ મુંબઈમા હાજર હતાં

કલકત્તામાં કોંગ્રેસ કારોબારીની બેઠક દરમ્યાન તેઓ પોતાના સ્વામી બેરીસ્ટર આસફઅલીને મળ્યાં હતાં.

આ બધો સમય છૂપી પોલીસે તેમની ધરપકડની પેરવી ચાલુ રાખી હતી. મુંબઈ ખાતેની કોંગ્રેસની મહાસમિતિની બેઠક દરમ્યાન પોલીસને શ્રીમતી અરૂણાની હાજરીની ગંધ આવી હતી તો પણ તેમને પકડવામાં નિષ્ફળતા મળી હતી. અગાઉ શ્રી જયપ્રકાશ નારાયણ અને અરૂણા કલકત્તામાં સાથે હતાં, ત્યારે પણ પકડાતાં બચી ગયા હતા.

શ્રીમતી અરૂણાને જનતા સત્કારે છે.

પ્રવચનો

એમના ગુપ્તવાસમાંથી પ્રગટ થયા પછી થોડા દિવસ તેઓ કલકત્તામાં ગયા હતા અને ત્યાંથી દિલ્હી ગયા હતા. તેઓ ગાંધીજીના ચુસ્ત અનુયાયી હોવા છતાં તેઓ સમાજવાદની નીતિને અનુસરે છે. ગાંધીજીના રચનાત્મક કાર્યક્રમ માટે તેઓ બહુ ઉંચો મત દર્શાવે છે. ગાંધીજીના વિચારો તેમણે જીવનમાં ઉતાર્યા છે. અત્યારે જ્યારે બ્રિટન યુદ્ધ પછીની નવરચનામાં પડ્યું છે, ભાંગી પડેલા ઉદ્યોગો અને યંત્રોની પુનર્વ્યવસ્થા પાછળ અત્યારે જ્યારે બ્રિટનના મુડીવાદી ઉદ્યોગપતિઓ અને મુત્સદીઓ મગજ કસી રહ્યા છે, એ તકકે શ્રીમતી અરૂણાએ આ રાષ્ટ્રની પ્રજાને ગાંધીજીનો વર્ષો પૂર્વે કહેલો રચનાત્મક કાર્યક્રમ અમલમાં મુકવા આગ્રહ કર્યો છે. એમણે જનતાને અત્યારની મહામૂલી ઘડીઓએ જાગૃત થઈ જવા પડકાર કર્યો છે. બ્રિટિશ કારખાનાઓમાંથી તૈયાર થઈને હિંદ તરફ ધસી આવતા માલનો ફરીવાર સંપૂર્ણ બહિષ્કાર કરવા એમણે જનતાને ઉગ્ર અનુરોધ કર્યો છે.

દિલ્હીની જનતાએ જ્યારે એમનો ભાવભીનો સત્કાર કર્યો ત્યારે એમને અર્પેલા માનપત્રના જવાબમાં એમણે ઉપર મુજબ જ જણાવ્યું હતું. એમણે કહ્યું કે "હિંદની આઝાદીના પ્રશ્ન પર બ્રિટિશ લોકો

રૂરીએ સમાધાન નહિ જોઈએ. હિંદ બ્રિટિશરોના હાથમાંથી આઝાદી આંચકી લેશે.

શ્રીમતી અરૂણા દેવીએ દિલ્હી કોંગ્રેસ સમિતિના ઉપક્રમે આ વિરાટ સભામાં જ્યારે હાજરી આપી હતી ત્યારે વાદળીરંગની સાડી પહેરી હતી. એમના વાળ હવામાં ઉડી રહ્યા હતા, અને મોઢાપર સ્મિતને બદલે ગંભીરતા છવાઇ હતી લોકો એમના દર્શને ખુશાલીમાં આવી ગયા હતા, લગભગ ચારવર્ષના ગુપ્તવાસપછી હિંદની જનતાને એમની આ વીરાંગના વિષે રોમાંચક વાતો જાણવા મળી હતી. તેમનામાં જુગુપ્સા ઉત્પન્ન કરી હતી. છટાદાર ઉર્દુબાનીમાં એ પ્રસંગે વધુ બોલતાં એમણે કહ્યું કે, "સરકાર હિંદની આઝાદીની ચળવળને દાબી દેવાની વાત કરતી હતી. પણ તે એ ચળવળ દાબી શકી નહી. પ્રજાની તાકાતની તેને ખબર નહોતી. લોકોએ ૧૯૪૨ મા બલિદાન આપ્યાં હતા અને બ્રિટિશ સૈન્યની ગોળીઓ ઝીલી હતી. માત્ર સાડા ત્રણ વર્ષ ભુગર્ભનિવાસની કથા એ હિંદની આઝાદીની કથા છે હું પોતે એ હીલચાલની પ્રતિક સમી છુ. હવે બ્રિટિશ જોડે સમાધાન નહિ જોઇએ. વડી ધારાસભામાં એકલા આપણે સત્તાવાળાઓ સામે લડશુ નહિ, પણ બહાર પણ લડત ચાલશે. ૧૯૪૨ની લોકક્રાંતિના એ દિવસો લોકો ભૂલ્યા નથી. એક વખત એવો આવશે કે દિલ્હીના સેક્રેટરીએટ પર આપણો વાવટો આપણે ચડાવશુ, અને બ્રિટિશ નોકરશાહીનું તંત્ર આપણે તોડી નાંખશું. પણ આપણાં માર્ગમાં ઘણી નડતર આવશે. બ્રિટિશ વાઇસરોય અને બ્રિટિશ સૈન્ય આપણા માર્ગમાં આવશે, પણ આપણે હિંદુ અને મુસલમાનોએ ભેગા મળી મજદુર અને કીસાન રાજ્ય સ્થાપવુ જોઇએ. છેવટમાં તેમણે વિદ્યાર્થીઓને બ્રિટિશ માલનો બહિષ્કાર કરવાની ચળવળ ઉપાડી લેવાની સલાહ આપી હતી એમણે કહ્યુ કે બગાળના ભુખમરા માટે બ્રિટિશ અમલજ જવાબદાર છે બ્રિટિશ માલ હિંદમાં આવશે તો હિંદી ઉદ્યોગની અને માલદારોની સ્થિતિ ઘણી ખરાબ થશે."

ø ø ø

દિલ્હી પછી તેઓ નાગપુર ગયા હતા. ત્યા પણ જનતાએ તેમનું મોઘેરૂ સ્વાગત કર્યું હતું નાગપુર કોંગ્રેસ સમિતિના આશ્રયે મળેલી નાગપુરના વતનીઓની વિરાટ સભામા અધ્યક્ષસ્થાનેથી શ્રીમતી અરૂણાને આવકારતા શ્રી દિનદયાલ ગુપ્તાએ તેમના યશસ્વી જીવનની પ્રશસ્તિ કરતાં જણાવ્યુ કે "૧૯૪૨ ના ઓગસ્ટમાસમા નાગપુરની જનતાએ જે આત્મભોગો આપ્યા છે એને અમે ભાવભીની અંજલિથી સભારીએ છીએ. શ્રી ગુપ્તાએ શ્રદ્ધા વ્યકત કરી હતી કે હવે પછીની લડતમાં પણ નાગપુરના લોકો અરૂણાની પડખેજ ઉભા રહેશે"

અરૂણાની વાણીમા હુંકારનો ધ્વનિ ફુટે છે. તેમનો અડગ, નિડર અને ક્રાતિકાર સ્વભાવજ એમના માનસનુ પ્રતિબિંબ ધરે છે ઓગસ્ટની લોકક્રાંતિની ચળવળ જો કે કોંગ્રેસની અહિંસાની નીતિથી વેગળી હતી છતા એ હિંસા સરકારે હિંદમા રચેલા હત્યાકાંડો જેટલી ઉગ્ર અને લોહી ખરડાયેલી તો નહોતીજ હિંદ સરકારના વહીવટ સામે એ પ્રતિકાર મોરચો હતો છતા બગાળની ક્રાતિ જેમ એમા કોઇ ગોરા અમલદારના ખૂન કરવામા આવ્યા નહોતા, એમા સરકાર સામે બોમ્બના કાવત્રા ગોઠવવામા આવ્યા નહોતા. એ પ્રતિકાર સત્તાવાળાઓની રાજ્યવ્યવસ્થામા, વ્હેવારમાર્ગોમા બહુબહુતો અંતરાયો ઉભા કરવા પૂરતો જ હતો

એથી જ્યારે નાગપુર ફોડયા પછી અરૂણા બ્હેનનું વર્ધાના પ્રજાજનોએ ભવ્ય સન્માન કર્યું ત્યારે એ જગી માનવ સમુદાયને ઉદ્દેશીને એમણે જે વાઇસરોયે એ ક્રાતિની ચળવળ પ્રત્યે ટકોર કરી એને સામુદાયિક હિંસાના મોરચા તરીકે ઓળખાવી, તે ટકોરનો યોગ્ય પ્રત્યુત્તર આપ્યો. એમણે જણાવ્યુ કે, "વેવલની સરકારને એ પૂછવાનો હક્ક નથી કે આપણે હિંસાનો આદર્શ લઇએ છીએ કે અહિંસાનો.

કેમકે તેના હાથ લોહીથી ખરડાયેલા છે. અલબત્ત, મહાત્માજી આ બાબતમાં આપણો ખુલાસો પૂછી શકે છે. એમણે કહ્યું કે 'હિંદ છોડો' ની માગણી ફરી ઉગ્ર બની રહી છે. ખોરાકની અછતને લીધે જનતાના સામુદાયિક મરણનો ભય શાસક સત્તાની ભયંકર બેદરકારીને પરિણામે ઉભો થયો છે. બંગાળનો દુષ્કાળ એની વિસાતમાં નથી. વ્યાપક પ્રમાણમાં અનાજની અછત માથે ઝઝૂમી રહી છે. પણ આપણે મોતની રાહ ન જોવી જોઇએ. ખેડૂતોને આપણે જણાવી દેવું જોઇએ કે તેમણે સરકારી અમલદારોની ફસાવટમાં આવીને પોતાનું ઉત્પન્ન આપી દેવું નહિ, પણ ગામોમાં અનાજની કોઠીઓ ભરીને પંચાયતો દ્વારા તેની યોગ્ય અને સમાન વહેંચણી કરવી. અને એ રીતે હિંદને ભુખે મારવા માંગતા વેવલના તંત્રને પડકાર કરવો. કોંગ્રેસ ઇચ્છે તો દેશમાં બરોબરીની સત્તા તરીકે ઉભી થઇ શકે છે. રાષ્ટ્રીય કટોકટીની આવી પળોએ બ્રિટીશ શાસન સાથે સહકાર કરવાથી તો આપણે માત્ર તેની પકડને મજબુત બનાવીશું. ૧૯૪૩ ના સૂત્રને યાદ કરો. રોટી માટેની લડાઇ એ આઝાદી માટેની લડાઈ છે. એક પણ દાણો શાસકોને અવડાવવા માટે આપો નહિ. અને એક પણ પાઈ બ્રિટિશ માલ માટે ખર્ચો નહિ. વિશેષમાં એમણે કહ્યું કે આપણી સમક્ષ બેજ માર્ગ ઉઘાડા છે. ભુખમરાને પરિણામે મોતને ભેટવુ કે બ્રિટિશ સરકાર હેઠળ ગુલામીમાં સડવું એ બે બાબતો છે. તેમાથી એકની પસંદગી આપણે કરી લેવાની છે. હું તો તમને લડતાં લડતા બહાદુરી પૂર્વક મોતને ભેટવાનો જ આગ્રહ કરીશ. ડોકિયા કરી રહેલા દુષ્કાળનો ભોગ બનવાનું કહીશ નહિ."

વર્ધાની આ વિરાટ જનસભામાં ભાષણ કરવા જ્યારે તેઓ ઉભા થયા ત્યારે ડૉ. મહોદયે એમના ગળામાં હારતોરા નાખ્યા હતા. એ પ્રસંગને અનુલક્ષી તેમણે કહ્યું કે, 'આ માન મને મળ્યું નથી. પણ અચ્યુત પટવર્ધન જેવા હજુયે ભુગર્ભમાં રહેલા સ્વતંત્રતાના સૈનિકોને

તેમજ રામમનોહર લોહીયા અને જયપ્રકાશ નારાયણ જેવા હજુયે કારાગૃહોમાં સબડી રહેલા દેશભક્તોને મળ્યું છે. એટલુ જ નહિ આ સન્માનનો યશ બ્રિટિશ દમનનો ભોગ બનીને પોતાના મોંઘા જીવનો કુરબાન કરનાર ઓગસ્ટ ક્રાંતિના શહીદોને છે. આઝાદી મળે નહિ ત્યાં સુધી આપણે જંપીને બેસવાના નથી.

લોકોને હાકલ કરતાં આખરી લડતનો ઈશારો કરતાં એમણે કહ્યું કે, સરકારી જુલ્મો આપણાં જુસ્સાને કચડી શક્યા નથી. જો કે આપણી અંદર જે આગ જલી રહી છે તે અત્યારે સહેજ ધીમી પડેલી છે, છતાં અનુકુળ વખતે તે ફરી ભડભડ બળવા માંડશે.

આ પછી આમણે ઓગસ્ટ ચળવળના કાર્યપ્રદેશનો વિસ્તૃત અહેવાલ ટાંકતા જણાવ્યું કે અન્યત્ર સ્થળોએ અમને ઉત્સાહભેર આવકાર મળ્યો નહોતો એમ કહેવુ ખોટું છે. ભાગલપુર, સતારા, સંયુક્તપ્રાંત વગેરેએ મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે. અમે જેલો ભરવા કરતા બહાર રહીને આઝાદીની મશાલ સાથે દેશની સેવા કરવા માંગતા હતા લોહીથી ખરડાયેલી સરકારને પૂછવાનો હક્ક નથી કે અમે હિંસક હતા કે અહિંસક? એ પુછવાનો હક્ક તો ગાંધીજીને છે. આપણને બહાદુરોની અહિંસાનો પાઠ શીખવાયો છે. જો આપણે ગાંધીજીની અહિંસાને બરોબર સમજીને પચાવી હોત તો આપણે સ્વતંત્ર થઈ ગયા હોત. અમે હિંસક હતા કે અહિંસક એના લવાદ તરીકે હું સરકારને નહિ પણ જનતાને નીમવાનું પસંદ કરૂં છુ. આપણા બાપુ ગાંધીજી આગાખાન મહેલમા ઉપવાસ કરી રહ્યા હતા ત્યારે જ આપણે લાચાર બન્યા હતા.

આગામી ચૂંટણીઓ પછી સ્વરાજ આવશે એવું રખે માની લેતા. ભાવિની લડત માટે તૈયાર રહો. બ્રિટિશ સરકાર થોડા વખતમાં આપણા પર પોતાનો માલ લાદવાનો પ્રયાસ કરશે, પણ એ માલનો

અહિષ્કારે કરજો. સરકારના આ બીજા મોરચા સામે એવી રીતે લડજો કે બ્રિટનને ઘૂંટણીએ પડીને આવવું પડે. અંતમાં તેમણે મહિલાઓને પણ આઝાદીની આ લડતમાં ઝૂકી પડવાનો અનુરોધ કરતાં કહ્યું હતું કે આષ્ટી અને ચીમૂરમાં સ્ત્રીઓનો જે શીલભંગ બ્રિટિશ કે હિંદી સૈનિકો કે તેમના આડતીયાઓએ કર્યો, તેવા બનાવોનું પુનરાવર્તન ન થવા દેવા માટે બહેનોએ ભાઈઓની સાથે આઝાદીના જંગમાં સાથ આપવો જોઇએ."

શ્રીમતી અરૂણાના આ બધા પ્રેરક પ્રવચનો પરથી એમ લાગ્યા વગર જણાતુ નથી કે એમના રાજકીય જીવનને માત્ર મહાત્મા ગાંધીના સહવાસનો સ્વર્ણપાશ લાગ્યો નથી. આપણાં દેશની અહિંસક લડતમાં પ્રથમ જે મહિલાઓએ જંપલાવ્યુ હતું એ શ્રીમતી સરોજીનીદેવી, શ્રીમતી વિજ્યાલક્ષ્મિ પંડિત, કમલાદેવી ચટ્ટોપાધ્યાય, પંજાબના એમના સહકાર્યકર સ્વ૦ સત્યવતીદેવી, વગેરેના અનેકવિધ પ્રેરણાના રંગોએ એમનું જીવન રંગાયું છે એક શાંત કોન્વેન્ટમાં એકાંતમાં બેસીને જીસસ અને મેરીની કથાઓ સાંભળી સાધ્વી બની જવા ઉત્કંઠ બનેલી આ સ્ત્રીને રાષ્ટ્રદિક્ષામાં પલ્ટાવવાનું ક્યા ક્રાંતિકારી બળોએ કામ કર્યું હશે એ પ્રશ્ન આપણને વિચારમાં મૂકી દે છે. એની સાથોસાથ સ્ત્રી અને પુરૂષના સામાજિક અને રાજકીય જીવનના આદર્શો જાણે ભેદ-ભાવની મર્યાદા ભૂંસી નાખતા હોય એમ લાગે છે.

સ્ત્રી પણ પુરૂષ જેમ, અને જેટલી જ મહત્વની રાષ્ટ્રની કે સમાજની ઘટક હોય તો રાષ્ટ્ર અને સમાજને પોતાના જીવનનો અમુક અંશ આપવો એ પ્રત્યેક સ્ત્રીની ફરજ છે. એનો અર્થ એવો નથી થતો કે સ્ત્રી પોતાની જવાબદારીઓને બાજુએ મુકીને અને

વીવાહીત જીવનના ધ્યેયને વીસારી પાડી આ કાર્ય કરવા માગે છે એ કહેવુ તે બુદ્ધિવિભ્રમ પેદા કરવાનો પ્રયત્ન છે આવતા યુગનું પરિબળ પીછાણ્યા વગર પુરને ખાળવાનો એ મીથ્યા પ્રયત્ન છે આપણાં રાજકીય જીવનના રગોએ રગાયલી બધી મહિલાઓ શ્રીમતી સરોજિની, વિજયાલક્ષ્મી, કમનાદેવી, વગેરેના જીવનમાથી આવી સસારીક જવાબ દારીઓ, કે વીવાહીત જીવનના ધ્યેય કે આદર્શો કયાય અપૂર્ણ કે ખડિત સ્થિતિમા જોવામા આવ્યા નથી એટલું જ નહિ પૂજ્ય કસ્તુરબાના સામાજિક અને રાજકીય જીવનમા એ આદર્શ અખડપણે જળવાયો છે એ વિષે શકા જેવુ નથી આ પ્રકારના મહિલા જીવનમાં સ્વેચ્છાચાર કયાય જણાયો નથી એમા પુરુષ અને પ્રકૃતિના સંવાદી જીવનનો પડઘો સભળાતો આવ્યો છે જ્યા એ વિસવાદ ઉભો થયો છે એમા પ્રગતિ અથવા પ્રકૃતિ કરતા ભાવિએ ઉભા કરેલા અતરાયોજ નડયા છે

છેલ્લા બે વિશ્વવિગ્રહોએ સ્ત્રીઓની શારિરિક મર્યાદા હોવા છતાં જે મહત્વના કાર્યો પાર પાડયા છે તે સ્ત્રીઓનો જાગૃતિક વિકાસમાં મહત્વનો ફાળો ગણાશે. દેશ અને જગતના કસોટી કાળે જ્યારે પુરૂષનું પૌરૂષ રાષ્ટ્રીય ઘેલછાની વેદી પર હોમાતું હતું ત્યારે આંતરિક વહેવાર અને વ્યવસ્થાના બધા કાર્યો બહેનોએ જ સભાળી લીધા હતા એટલુજ નહિ પણ કુશળતાથી સભાળ્યા હતા અને આ બે યુદ્ધ પછી સ્ત્રી જીવન પર ભારે અસરકારક પરિણામ આવ્યુ છે આજે એમના જીવનમા મૂળભૂત ક્રાતિ વ્યાપી ગઈ છે આજે બહેનોએ જે શક્તિ મેળવી છે અને વિકાસ સાધ્યો છે, તે મેળવતા શાતિ સમયમા કદાચ પચાસ વર્ષો નીકળી જાત પણ યુદ્ધ જન્ય વિષમ પરિસ્થિતિએ આ સમયમર્યાદાને અતી ન્હાની કરી આપો પ્રશ્ન જલ્દી છોડી મુકો છે અને હવે એ વધતા, ધસતા પુરને ખાળવાનો ફોગટ પ્રયત્ન નિરર્થક જેવો લાગે છે

આજે સરકારી કે ખાનગી, સામાજિક કે રાજકીય ભૂમિકામાં પણ આજ જ્ઞાન છે. આજે તેમનામાં પરવશતા, વિષમતા કે અન્યાય સહન ન કરવાની ભાવના જાગ્રત થઈ છે એ વાત સાવ સાચી છે. અને આ વૃત્તિ દિવસે દિવસે, વધુ ઉગ્ર, જોરદાર, અને વ્યાપક બનશે એ વાત નિશ્ચિત છે.

આ મહાયુદ્ધોએ તેમજ રાષ્ટ્રીય ચળવળોએ જગતને બતાવી આપ્યું છે કે સ્ત્રી એક સુગૃહિણી અને સુમાતા બની શકે છે તેની સાથોસાથ એના વિસ્તૃત ક્ષેત્રમાં પણ રાષ્ટ્રસંવર્ધની શક્તિ પણ બની શકે છે.

આજે જે ઉહાપોહ કરવામાં આવે છે તે પરિસ્થિતિની સમતુલાનો અભાવ બતાવે છે. વિવાહિત કે અવિવાહિત હો, સ્ત્રીઓને માટે સમાજ કે રાષ્ટ્રસેવા એ લાયકાતનો પ્રશ્ન નથી. પ્રસંગ મળતાં સ્ત્રીઓએ કોઈપણ કપરા સંજોગોને પહોંચી વળવાની પોતાની શક્તિ પૂરવાર કરી છે. પ્રશ્ન માત્ર ઇચ્છાનો જ છે. જો બહેનોને એમ લાગે કે મારા ઘર અને કુટુંબ ઉપરાંત મારે દેશ અને સમાજ પ્રત્યે પણ સંબંધ છે, અને તે પ્રત્યેની જવાબદારી અદા કરવી એ પ્રથમ કર્તવ્ય છે તો તેને અટકાવી શકાય નહિ, અને તેમ કરતાં અટકાવવી એ પાપ છે.

બહેનોની સમક્ષ આજે બહુ વિશાળ સામાજિક અને રાજકિય જીવન પડયું છે. આ પ્રશ્નોમાં સ્ત્રીઓએ રસ લેવો જોઇએ, અને તેનો ઉકેલ પોતે ન કરે અને સરકાર ઉપર કે સમાજ ઉપર આધાર રાખશે તો તે માટે સમય જોઇશે. જો એમના આ કાર્યમાં પુરુષો વિરોધ કરતા હોય તો તેનો વિરોધ કરવો એ ફરજ છે. આ કાર્યમાં વિવાહિત જીવન જો બાધક નીવડતું હોય, તો તે નિઃશંક રીતે પુરુષોના જીવનમાં

પણ તેટલું જ બાધક નીવડવું જોઇએ. આ રીતે સ્વતંત્ર ભૂમિકા ઉપર જ આ પ્રશ્નની વિચારણા કરતાં કેટલીક ગેરસમજુતી દૂર થશે. સમાજ કે રાષ્ટ્રસેવા એ સ્ત્રીને કે પુરૂષને ભુષણરૂપ છે. અને તેમાં કર્તવ્યપાલનની ઝમક છે. ઇશ્વરે પ્રાણીમાત્ર કરતાં મનુષ્યમાં જે બુદ્ધિ અને વાણીનું દાન આપ્યું છે તેનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવો જોઇએ. માત્ર ખાવુંપીવું ને એશઆરામ કરવો એ જ માત્ર જીંદગીનું ધ્યેય હોય તો, વ્યક્તિ અને જગતનો વિકાસ તો બાજુએ રહ્યો, વિનાશ જ નજીક છે. વળી આ બાબતમાં એકજ વસ્તુ ધ્યાનમાં રાખવી જરૂરી છે. અને તે એ કે સમાજ કે રાષ્ટ્રસેવા કરનાર દંપતીમાં સહિષ્ણુતા અને અન્યોન્યને પૂરેપૂરા સમજી શકવાની શક્તિ હોવી જોઇએ. શ્રીમતી લીલાવતી મુન્શી, અને કનૈયાલાલ મુન્શીમાં એ અદ્વૈત દૃષ્ટિએ પડે છે. શ્રીમતી અરૂણા અને બેરીસ્ટર અસફઅલીમાં એ જાતનું અદ્વૈત ન હોય એવો સંભવ નથી. મને તો લાગે છે કે પરિચયના મુળમાં જ એ ભાવનાના તાંતણા તણાઇને એક થયા હશે. કારણ કે આ નવદંપતીનો પ્રાણ એકજ પોકાર કરે છે, એક જ ઝંખનાએ શ્વાસ લ્યે છે. એ પોકાર, એ ઝંખના હિંદમૈયાની આઝાદી માટેના છે. શ્રી અસફઅલી એમની આઝાદીની શબ્દઘોષણા વડી ધારાસભામાં કોંગ્રેસના નેતૃપદે રહી કરે છે. શ્રીમતી અસફઅલી વિરાટ સભાઓના મંચ પર ઉભાં રહીને કરે છે. તેઓ સોસ્યાલીસ્ટ વિચારસરણીના ભલે રહ્યા, એમને મન ગાંધીજીનું રચનાત્મક કાર્ય, અને તેમના સિદ્ધાંતો સમાજવાદ કરતાં અગત્યના અને વધુ આદરણિય છે. એટલે જ તાજેતરમાં જ્યારે તેઓ ગાંધીજીને વર્ધામાં મળવા ગયા ત્યારે ગળગળા થઇ ગયા હતા.

તેમને મન ઇન્ડોનેશિયનોનો પ્રશ્ન જેટલો અગત્યનો છે, એટલોજ અગત્યનો પ્રશ્ન ગુમાસ્તાઓનો, વિદ્યાર્થીઓનો, મીલ મજદૂરોનો, અને

શ્રી કાર્યકરોનો છે. એથી જ તેમણે મુંબઇમાં ઇન્ડોનેશિયન રીપબ્લીક દિન અગે ચોપાટી પર મુંબઇના હજારો સ્ત્રી પુરૂષો, તેમજ જૂદી જૂદી સંસ્થાઓના હિંદુ મુસ્લીમ નાગરિકોની મળેલી સભામાં બુલંદ અવાજે કહ્યું કે, 'મુબઇના આ શહેરીઓની આ સભા, ઇન્ડોનેશિયાની આઝાદ જનતાને અભિનંદન આપે છે. અને તેમની આઝાદીની લડત, જે સામ્રાજ્યવાદીઓ સામેની, બધાજ એશિયાવાસીઓની લડત પણ છે, તેમાં પોતાનો સહકાર વ્યક્ત કરે છે. આ બેઠક ઇન્ડોનેશિયામાં વપરાતી હિંદી ફોજો સામે વિરોધ પોકારે છે, અને ચેતવણી આપે છે કે અમારા ઇન્ડોનેશિયન ભાઇ-બહેનો સામે હિંદી ફોજોનો વધુ ઉપયોગ હવે સહી લેવામા આવશે નહિ. અને માંગણી કરે છે કે ઇન્ડોનેશિયા, જેણે હિંદની પ્રજાની સમતિ સાથે પોતાને આઝાદ જાહેર કર્યું છે અને પોતાનુ રીપબ્લીક સ્થાપ્યું છે. તેમાથી તાકીદે હિંદી ફોજો અને અન્ય વિદેશી ફોજોને પાછી ખેચી લેવી.

શ્રીમતી અરૂણાએ વધુમા જણાવ્યુ કે, એશિયાના લોકોએ હવે આઝાદીનો નિર્ણય કરી લીધો છે આપણે હવે અગ્રેજો પાસે ભીખ નહિ માગીએ. ઇન્ડોનેશિયન ભાઇઓ આજે આઝાદ બન્યા છે. સામ્રાજ્યવાદીઓ નોધીલે કે ઇરાન અફ્રિકા કે એશિયા કોઇ જગાએ હવે તેમનુ રાજ ટકનાર નથી

લોકશાહી અને ભાઇચારાની વાતો કરીને સાથી રાષ્ટ્રોએ આપણા હિંદી બિરાદરોને મોટા પ્રમાણમા સૈન્યમા ભરતી કર્યાં હતા. અમેરિકાએ કહ્યુ હતું કે હવે કાળા-ગોરાના ભેદ નહિ રહે પરતુ એટમ બોમના જોરે વિજય મેળવ્યા પછી આ લોકતત્ર અને ભાઇચારાની વાતો ભૂલાઈ ગઇ છે. જાપાનીઓ જ્યારે જાવા, ઇન્ડોનેશિયા અને બર્મામાં સામે પડયા હતા, ત્યારે આ બહાદુર રાજ્યો ઉભી પુછડીએ ભાગ્યા હતા. ડચ અગ્રેજો કે ફ્રેંચો પોતાના સામ્રાજ્ય મુકીને નાઠા હતા. પણ વિજયી બન્યા કે તરતજ જેમના જોરે યુદ્ધો જીત્યા હતા,

જે દેશોને છોડીને ભાગ્યા હતા, એના ઉપર ફરી હકુમતો સ્થાપી દીધી. બ્રિટને તો ડચો અને ફ્રેંચોને આ કામમા સહાયતા કરી.

ઇન્ડોનેશિયન બિરાદરોએ તો ડૉ. સોકાર્નોના પ્રમુખપદે પોતાનું પ્રજાતંત્ર સ્થાપી દીધુ છે આપણે ઇચ્છીએ છીએ કે હિંદમાં પણ આવા સોકાર્નો પાકે અને હિંદમાંથી અંગ્રેજોને ભાગવુ પડે અને ફરી કદી તેમનો પગ પણ હિંદમાં ન ફરકે યુદ્ધ પછી બ્રિટિશ અમેરિકા અને અમેરિકાએ તેમનુ આપેલા બધા વચનો તોડ્યા છે તેમના ચાર્ટરો અને પરિષદો બધાજ તેમના પોતાના સ્વાર્થોમા ફેરવાઇ ગયા છે પણ એશિયાના લોકો તેમની બાજી પામી ગયા છે તેઓ એશિયાના મુલ્કોમા હવે રાજ કરી શકશે નહિ"

શ્રીમતી અરૂણાના મુંબઇના પ્રવચનો ચિરસ્મરણિય રહી જાય એવા છે મુંબઇની મહિલાઓને કહેલા પ્રેરક શબ્દોની અસર આજે પણ તાજી લાગે છે એ શબ્દોમાં જે જાગૃતિ છે, નવો પ્રવાહ છે અને થનગનાટ છે, એ અજોડ છે મુંબઇના ગુજરાતી સ્ત્રીમંડળના હોલમા બહેનોની સભાને સંબોધતા એમણે કહ્યુ તમે અબળા છો એવો ભ્રમ રાખશો નહિ નાદિર અને તીમુરના અત્યાચારોનો બદલો લેવાનુ ચૂકશો નહિ સુભાષબાબુએ સ્થાપેલી આઝાદ હિંદ સેનાની ઝાંસીની રાણી પલટણ જેવી હિંદમા સ્ત્રીપલટણ આપણે સ્થાપવી છે આ પલટણની તમે બધી બેનો સૈનિકો બની જજો ઝાંસીની રાણી પલટણ આપણે સ્થાપીશુ પણ આપણુ હથિયાર સમશેર નહિ હોય, આપણુ હથિયાર ચરખો હશે, એનો ગુંજારવ હિંદના ગામડે ગામડે ફેલાવીને આપણે આઝાદીનો પયગામ પાઠવીશુ

શ્રીમતી અરૂણાએ આ પ્રસંગે મહિલા પરિષદ સાથેના પોતાના સબંધોનો ઉલ્લેખ કરતા જણાવ્યુ હતુ કે 'આ સભામા મહિલા પરિષદે ભાગ નથી લીધો એથી મને આશ્ચર્ય થાય છે હિંદની સ્ત્રીઓની જાગૃતિનો ઉલ્લેખ કરતા એમણે વધુમા કહ્યુ કે, ૧૯૩૫ ના મીઠાના સત્યાગ્રહ પછી ગાંધીજીએ સ્ત્રીઓમા અજબ જાગૃતિ આણી છે તે પછીથી ૧૯૪૨ સુધી સ્ત્રીઓએ હિંદના રાજકારણમા અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે, આ અરસામા હિંદની નારીશક્તિએ અજબ પ્રતિભા અને પારાવાર સહિષ્ણુતા દાખવી હતી તેમણે વનવાસી કાર્યકરોને આશ્રય આપ્યો હતો, અને સતારાના ગામડાઓની બ્હેનોએ તો વીરતાનો ઈતિહાસ સર્જ્યો છે.

'૪૨ મા બ્હેનોએ લાઠી અને ગોળીઓનો પણ બહાદુરીથી સામનો કર્યો હતો આપણે ફરી એકવાર લડાઈ કરવાની તૈયારી કરીએ છીએ બ્હેનો એમા પાછી ન પડે એ જોજો ૪'૨ ના અદિોલન દરમ્યાન આષ્ટિ અને ચીમુરની બ્હેનો ઉપર બ્રિટિશ ફોજોએ જે અત્યાચારો ગુજાર્યા હતા એ ભૂલાય તેમ નથી એ વખતે તેમને સહાય કરવા માટે અમે અસમર્થ હતા

પોતાની માનહાની અને શિયળભંગના કષ્ટ પછી આ બ્હેનો આત્મહત્યા કરવા તૈયાર બની હતી ત્યારે મે એમને લખ્યુ હતું કે જો તમે અપવિત્ર ગણાતી હો તો હિંદની પ્રત્યેક સ્ત્રી અપવિત્ર છે તમે તો દેવીઓ છો તમારે આપઘાત કરવા ન જોઇએ પરંતુ આ બ્હેનો ઉપરના અત્યાચારોનો બદલો લેવા હવે તમે હિંદની નારીશક્તિ તૈયાર રહેજો હવે ક્રાંતિની તૈયારી કરવાની છે યુરોપની બ્હેનોનો તમે દાખલો લેજો તેઓ લડાઇના મેદાનમા રણચંડીની જેમ લડી હતી ઝાંસીની રાણી ટુકડીએ પણ એવુ જ વીરત્વ દેખાડયુ હતું તમે એમના વંશજો છો

તમે એમ નહિ માનતા કે યુરોપની બહેનોને ઘણી સ્વતંત્રતા છે. તેઓ સામાજિક રીતે આપણાથી વધુ સ્વતંત્ર છે. પણ રાજકીય સ્વતંત્રતા તો યુરોપ અમેરિકાની બહેનોને પણ હજી સાંપડી નથી. કોંગ્રેસી બહેનો માટે તો આ એક કપરી કસોટી છે. એમને તો બધા સાધનો દ્વારા કોંગ્રેસને મજબુત બનાવવાની છે, અને કોંગ્રેસના જ આશ્રયે નવો જંગ આરંભવાનો છે.

છેવટે શ્રીમતી અરુણાએ હિંદની આઝાદી અગર ગુલામીનો આખરી ફેંસલો લાવવા માટે ફરી નવી લડતનો પયગામ સુણાવ્યો હતો. અને એ માટે સ્ત્રીઓનુ મજબુત સંગઠ્ઠન ઉભું કરવાની ઘોષણા કરી હતી. બહેનો એમા જોડાય અને તલવારને સ્થાને ચરખાને અપનાવીને આઝાદીની કુચ ગામડે ગામડે લઈ જાય એવો પડકાર કર્યો હતો.

મુબઈમા શ્રીમતી અરૂણાનો સત્કાર ભવ્ય રીતે થયો હતો. જેટલો સમય એ આ મહાનગરીમાં રહ્યા એ સમયમાં એમણે સખ્યાબધ ભાષણો આપ્યા હતાં. એમાના કેટલાક ભાષણો અહીં ગ્રથસ્થ કરવામાં આવ્યાં છે, બહુ થોડા ગળી શક્યા નથી. ઠેર ઠેર એમના દર્શને માનવમેદની ઉમટી પડતી હતી. ઠેર ઠેર એમને હારતોરાથી લાદી દેવામાં આવતાં હતા, કારણ કે આ નૂતનયુગની નારીશક્તિનું એ પ્રતિક છે.

દાદરના શિવાજીપાર્કમા ગુમાસ્તા મહામંડળ અને મુબઈ વિદ્યાર્થી કોંગ્રેસ એમ બે સયુક્ત સસ્થાઓના ઉપક્રમે ગોઠવાયેલી સભામાં રણઘોષણા કરતાં એમણે કહ્યું કે, 'વાટાઘાટ માર્ફત આઝાદી નહિ આવે. ૧૯૪૨ ની લડત અને 'હિંદ છોડી ચાલ્યા જાવ'નો અંગ્રેજોને કરેલો પડકાર અમે ભૂલી શકીએ નહિ. વાટાઘાટો મારફત અથવા ધારાસભા-

માંથી હિંદની આઝાદી આવવાની નથી. આપણે ભાવિ લડત માટે તૈયારી કરવાની છે. ભાષણ કરવાનો આ જમાનો નથી. કામ કરો અને લડતની તૈયારી કરો.

તમે બધાં મારૂ સ્વાગત હારતોરાથી કરી રહ્યા છો. પણ મને મળેલું આ માન મારૂં સ્વાગત નથી, પરંતુ દેશને માટે બલિદાન આપનારા ૪૨ની લડતના વીરોનુ સ્વાગત છે. ૪૨ ની ૯ મી ઓગસ્ટે આજ સ્થળે, શિવાજીપાર્કમાં સાંજના સમયે સ્વ. પૂજ્ય કસ્તુરબા આ ધ્યાન શરૂ કરવાના હતા. તેમની ગીરફતારી પછી દાદરની જનતાએ બ્રિટિશ હકુમતનો બહાદુરીથી સામનો કર્યો હતો. તે ભૂલાય એમ નથી. આ ફુલહારોનો ઢગ એ મારા જેવી મામુલી અબળા અરૂણા માટે નથી, પરંતુ એ તો સ્વ. કસ્તુરબા તેમજ ૪૨ ની લડતના શહીદો માટે છે, હુ તો તેમના પ્રતિરૂપ છું.

'૪૨ ની લડત સફળ ન બની પણ બ્રિટને હિંદી જનતાનુ જીવન રૂંધી દેવાનો નિર્ણય કર્યો હતો ત્યારે હિંદના ક્રાન્તિકારી કાર્યકર્તાઓએ કોંગ્રેસના અદના સીપાઇઓની માફક ભૂગર્ભમા રહીને, બ્રિટિશ સત્તાની સામે માથું ઊંચકયુ હતું અને શિર માટે લડી લેવાનો નિર્ણય કર્યો હતો. એ લડતમાથી બહાદુર, કુરબાની દેનાર અડગ હિમ્મતવાન ક્રાંતિકારી નવજુવાનો બહાર આવ્યા છે આજે જયનાદો તો એમના નામના થવા જોઈએ. આજે એમાના કેટલાય નવજુવાનો જેલના સળિયા પાછળ પડયા છે.

હિંદે કોઇપણ દેશની મદદની આશા નહિ રાખવી જોઇએ. બ્રિટનની સમાજવાદી સરકાર અથવા તો અમેરિકા કે ચીન આપણને મદદ નહિ કરે, પણ આપણે પોતાની તાકાત પર ઉભા રહેવાનુ છે."

બંગાળ, આસામ, સંયુક્ત પ્રાંતો, આંધ્ર મહારાષ્ટ્ર તેમજ બીજા અન્ય પ્રાંતો જેમ મુંબઇ ઇલાકાએ ઓગસ્ટની ચળવળમાં અગ્રણીભાગ ભજવ્યો હતો. શ્રીમતી અરૂણાએ એને યોગ્ય અંજલી ચોપાટી પરની ૧૪ મી જાન્યુઆરીની સભામાં આપી હતી. પ્રમુખસ્થાને શ્રી. નગીનદાસ માસ્તર બીરાજ્યા હતા. મુંબઇની એકત્ર થયેલી વિરાટ જનતાને યોગ્ય પ્રશંશાથી નવાજતાં એમણે કહ્યું કે, "આજે તમને શું કહેવું અને શું ન કહેવું એ વિચારી રહી છું. સવા ત્રણ વર્ષ સુધી હું ચૂપ રહી હતી. ૧૯૪૨ પછીનો જમાનો ભાષણો કરવાનો નહોતો. બ્રિટિશ હકુમતની સામે શિર ઉઠાવવાનું મુશ્કેલ બન્યું હતું. એ વખતે કોંગ્રેસે 'હિંદ છોડો'નો ઠરાવ કર્યો હતો. મુંબઇ જેવા મહાનગરમાં ઘણા નેતાઓ આવે છે. ભાષણો કરે છે. હું જે કાંઈ કહું તે એક અદના સિપાઇની રીતે કહીશ.

છેલ્લા આઠ દસ દિવસથી ચારે તરફ હું 'જયહિંદ'ના પોકારો સાંભળું છું. વિજયનું તેજ બધાની આંખોમા જોઉં છું. મારી આંખોમાં આંસુ આવી જાય છે, અને હું પુછુંછું વજયના ચિન્હ ક્યાં છે! તેનો જવાબ મળતો નથી.

છતાં એ ખુશાલી અને એ વિજયની રોશનીથી તમે મારું સ્વાગત કરો છો, પણ એ મારું સ્વાગત નથી. પણ દેશની લડતમાં સફળતા મેળવનારા અને બલિદાન આપનારા અસખ્ય હિંદી વીરોનું સ્વાગત કરો છો. અંગ્રેજી હકુમતને હિંદી જનતાએ બતાવી આપ્યું કે અમારી જીભે હજારો તાળાં મારો, ઘરોમા અમને બંધ કરી દો. પણ જાગ્રત થયેલી હિંદી જનતાની ક્રાંતિની આગેકુચ રોકાવાની નથી. એકની જગા પર હજારો ક્રાંતિ કરનારા વીરો મેદાને પડશે

મુંબઈ શહેર ક્રાંતિકારીઓનો કિલ્લો છે. અનેક ધાકધમકી જુલ્મો વગેરેનો ભય વહોરીને પણ મુંબઈ શહેર ક્રાંતિકારીઓને આશ્રય આપ્યો

હતો. તેમના તરફથી મુંબઇના નાગરિકોને હું ધન્યવાદ આપું છું. એ ક્રાંતિકારીઓ મુંબઈમાં ભેગા થતા, આઝાદીથી હરતા ફરતા. અમારી હિમ્મત અને શકિત અહીંના અનેક અજાણ્યા માનવીઓએ વધારી હતી. મને આપેલા આ ફુલહાર મારે માટે નહિ પણ એ અણજાણ માણસો, જેમણે અડધીરાતે, એક શબ્દ કહેતાં, વિના સંકોચે, કશા પણ ભય વિના તેમના દરવાજા અમારા માટે ખુલ્લા કરી દીધા હતા તેમને માટે છે. આ જ શહેરમાં 'હિંદ છોડી ચાલ્યા જાવ'નો ઠરાવ કોંગ્રેસે કર્યો હતો.

'૪૨ ની લડત દરમ્યાન આઝાદ હિંદ રેડિયો સામાન્ય હતો, ત્યારે એ રેડીયો કેવળ રેડીયો નહોતો પણ એક મોરચો હતો. એ રેડીયોના સંચાલક ડૉ. રામમનોહર લોહીયા હજી જેલમાં છે. તેના પર ખૂબ સીતમ ગુજર્યો છે. તેમના પિતા પણ ગુજરી ગયા, છતાં તેઓને હજી જેલમાં રાખ્યાં છે.

મુંબઇના આઝાદ હિંદ રેડીયો સ્ટેશન પર કામ કરનાર બહાદુર બહેન ઉષા મહેતા હજી પણ એકલી બીમાર હાલતમાં જેલમાં પડી છે. પોલીસ દરોડો પાડશે એવો ભય હતો છતા પણ ઉષા બહેન ડગ્યા નહિ.

એ પછી શ્રીમતી અરૂણાએ ગુપ્ત કામ કરનાર કાયર હોતા નથી એમ જણાવી, ભરૂચના કાર્યકર્તા શ્રી છોટુભાઈ પુરાણી, સ્વ. કોટવાલ વગેરેની યાદ આપી હતી.

૯ મી ઑગસ્ટે નેતાઓની ગીરફતારી થઇ ત્યારે ચારે તરફ મને પીસ્તોલ, લાઠી, ટીયરગેસ લઇને અંગ્રેજ સત્તા ઉભેલી દેખાઈ હતી. તે વખતે 'હિંદ છોડી ચાલ્યા જાવ'ની કોંગ્રેસે હાંક મારી હતી. ગાંધીજીએ 'કરો યા મરો'નું સૂત્ર ઉચ્ચાર્યું હતુ. આ સંજોગોમાં જેમ જેને ઠીક લાગ્યું તેમ કર્યું. અમે બધાએ પક્ષાપક્ષી ભૂલી જઇ કેવળ

દેશની આઝાદી માટે જ લડવાનો નિર્ણય કર્યો જો જનતા આ વેળાએ સાથ ન આપે તો ગાંધીજી મરણાંત ઉપવાસ કરશે એવું અમે સાંભળ્યું હતું ગાંધીજીને બચાવવા માટે અમને જેમ સૂઝ્યું તેમ 'હિંદ છોડી ચલે જાવ'ના ઠરાવનો અમલ કર્યો અમે કોંગ્રેસ અને ગાંધીજીને એ માટે જવાબદાર લેખતા નથી

આ પ્રસંગે એમણે બંગાળના દુષ્કાળનો ઉલ્લેખ કરતા કહ્યું કે, 'બંગાળનો દુકાળ એ હિંદી કે બંગાળી સહેલાઇથી ભૂલે એમ નથી. વળી જો એવી પરિસ્થિતિ ફરીવાર ઉભી થઇ તો અમે લડતા લડતા મરશું ખોરાક લુંટી લેશું, અને કોઇને ભુખ્યા નહિ મરવા દઇએ મોત આવશે તો જંગલીમાં ગોળીબાર.' અંતમાં તેમણે નેતાઓ તેમજ જનતાને બ્રિટિશ સરકારના વચનોમાં વિશ્વાસ નહિ મૂકતા આઝાદીની લડત શરૂ કરવ ને જણા યુ હતું 'આઝાદી ધારાસભામાથી નહિ આવે પણ કીસાન કામદારોના સગઠનમાથી આવશે એમ જણાવી બ્રિટિશ માલનો સંપૂર્ણ બહિષ્કાર કરવાની સલાહ આપી હતી

જેલમાં જઇને ત્યાં પેતાનું બલિદાન આપ્યું છે એને માટે છે. સત્કાર મારે શાનો? આ સત્કારના ભોકતા છે અમારો વનવાસ સફળ બનાવનારાઓ. તારીફ પણ અમારી નહિ એમની કરજો.

ઑગસ્ટ ગુપ્ત પ્રવૃત્તિઓનો ઇતિહાસ જણાવતાં શ્રીમતી અરૂણાએ કહ્યું કે, "અમારી પાસે એવા કાર્યકરો હતા કે જેમણે આસમાનના તારાઓ હેઠળ રાતો ગુજારી હતી. આવા સિપાહીઓ અમારા હાથપગ બની રહ્યા હતા એ ક્રાંતિકારી વિદ્યાર્થીઓ અને નવજુવાન સિપાહીઓ પોલીસના હાથમાં ઝડપાયા પછી પણ અનેક અત્યાચારો સહન કરવા છતાં તેમણે કોઇનાં નામો આપ્યાં ન હતાં, ઠેકાણા બતલાવ્યા ન હતા. ક્રુર અને અશ્લિલ અત્યાચારો સામે પણ આ નવજવાનો ખામોશ રહ્યા હતા. એક વાત પણ ન બતાવી. અમારૂં સંગઠન તૂટી પડે એવી એકપણ કડી નોકરશાહીને તેમના હાથમાં સોંપી નહિ પ્રસિદ્ધિ કે ગુણગાનની એમને ખેવના ન હતી. આમાંના ઘણા યુવાનો હજી પણ જેલમાં છે. તેઓ પ્રતિજ્ઞા કરી રહ્યા છે કે ક્યારે હિંદ આઝાદ થાય અને અમને મુક્ત કરે.

કદાચ અમને નેતાઓ પૂછશે કે આટલી જલદ આગ તમે કેમ ફેલાવો છો? પણ બાપુના ઉપવાસની પળે ઘેરા બનેલા વાતાવરણે અમને મુંઝવ્યા, અને આ માર્ગ લીધો. બાપુને બંદીખાને નાખનારી બ્રિટિશ સલ્તનત સામે અમે ક્રાંતિ પોકારી.

શ્રીમતિ અરૂણાએ અમેરિકા તરફ આશાની નજરે જોવા સામે પણ આંગળી ચીંધી હતી. તેમણે જણાવ્યું. ગાંધીજીના ઉપવાસ હતા ત્યારે અમેરિકી પ્રતિનિધિ ફીલીપ્સને દરમ્યાનગીરી કરવાની વિનંતિ કરવામાં આવી હતી. ત્યારે રોકડો જવાબ મળ્યો હતો; 'એ તો બ્રિટન અને હિંદની વાત છે. એમાં અમારાથી ન પડાય.'

મને કહેવામા આવે છે કે તમે '૪૨ પહેલા સમાજવાદી ન હતાં. તો હવે કેમ બન્યા ? શા માટે મુડીવાદીઓને નિંદો છો ? એનું કારણ પણ ઉપર મુજબનું છે બાપુના ઉપવાસ વખતે મે મારા હાથે ધનપતિઓને પત્રો લખેલા કૃપા કરીને લિનલીથગોને મળો. બાપુની જીંદગી બચાવો એમનો જવાબ મળ્યો અમારા હાથમાં છે અમે લાચાર છીએ તમને મદદ કરી શકીએ એમ નથી એજ ઉદ્યોગપતિઓ આજે બ્રિટનના ઉદ્યોગપતિઓ અને ધનપતિઓ સાથે કરારનામાઓ કરીને હિંદમા બ્રિટિશ માલ ખડકી રહ્યા છે બ્રિટિશ માલ પર હિંદની છાપ મારીને વેચી રહ્યા છે આ છે એમના માટેની મારી ધૃણા.

આજે અમે લડતની વાત કરીએ છીએ સમજુતીમા માનતા નથી અમે એટલીતે કે એની મજુર સરકારને ઓળખતા નથી અમે તો પીછાનીએ છીએ મુંબઈની પોલીસને આજે ભાષણો અને ઠરાવો કરવાનો જમાનો નથી ભાષણ તો આજે હુ કરૂ છુ, કોને ખબર છે કાલે અથવા હવે પછી વર્ષો સુધી હું કદાચ તમારી સમક્ષ આવી પણ નહિ શકુ. આજે જરૂર છે માત્ર કામ કરવાની. લડત માટે તૈયાર થવાની. ગાંધીજીએજ આપણને અસહયોગનો મંત્ર આપ્યો છે એ માર્ગે આઝાદી આવવાની છે હિંસા અને અહિંસા તો માત્ર સાધનો છે અસહયોગ એક મહત્વનો ઉપાય છે, ગાંધીજીના આ અસહયોગ પછી આજે ચાલીસ કરોડની આંખોમાં નવી રોશની દેખાય છે આજે સવાલ છે ગાંધીજીના આ અસહયોગને આપણી દષ્ટિમા સમાવવાનો

કોંગ્રેસના પ્રધાનમંડળો શુ કરશે ? ધારાસભાઓમા જઈને કોંગ્રેસના પ્રધાનો નોકરશાહીને નાબુદ કરી શકશે ? તેઓ ગોળીઓ ચલાવીને હજારો નિર્દોષોના જાન લેનાર આ બધા પોલીસોને દૂર કરી શકશે ? તેઓ જેલોના બારણા ઉઘાડા કરી શકશે ? મને ખબર છે કે '૪૨ પહેલાં પણ કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળો હતા પણ '૪૨ નો ઠરાવ થયો અને

નોકરશાહી જોરમા આવી અને આ પ્રધાનોને જ ગીરફતાર કર્યા એટલે કહીએ છીએ કે આઝાદી સમજુતી કે ધારાકિય કાર્યક્રમદ્વારા આવનાર નથી

અમે જાણીએ છીએ કે, આ કામ કપરુ છે પણ '૪૨ ની લડત પછી એને પાર પાડવાની અમે શ્રદ્ધા રાખીએ છીએ સરિતાના પાણીને રોકીને વીજળી પેદા કરવામા આવે છે એ રીતે હિંદની ૪૦ કરોડની જનશક્તિને એવે માર્ગે વાળીશુ કે જેથી વખત આવ્યે " તેઓ દેશમા રચનાત્મક કાર્યનો વેગ વધારે "

એજ અરુણાએ ફરીવાર ગુરુવાર તા ૧૮ મીની સધ્યાએ ચોપાટીની રેતીમા તેમને સાભળવા ઉત્કઠ બનીને આવેલા વિશાળ જનસમુદાયને બ્રિટિશોએ આપેલા આઝાદીના વચનને ખોટુ તેમજ ગેરરસ્તે દોરનારૂ ગણાવ્યુ હતુ બ્રિટિશ માલના બહિષ્કાર માટેનો તેમનો ઉગ્ર પોકાર ફરીવાર આ સભામા આવેગપૂર્વક જાગૃત બન્યો હતો તેમણે કહ્યુ

" હિંદની આઝાદી આવી રહી છે એવી માન્યતા સેવવી એ ભુલભરેલુ છે આઝાદી ધારાસભાઓમા જવાથીએ આવવાની નથી, બ્રિટિશ સરકાર પણ આપવાની નથી સ્વતત્રતા નહિ પણ ગુલામી આવી રહી છે આઝાદીની લાલચ આપીને બ્રિટન હિંદને જાળમા સપડાવી રહ્યુ છે "

એમણે કહ્યુ " લડત માટે તૈયાર બનો જ્યારથી હુ ગુપ્ત વાસમાથી બહાર આવી છુ ત્યારથી કહુ છુ કે નવી લડત માટે કમ્મર કસો હિંદમાં ઢગલાબધ ખડકનારા બ્રિટિશ માલનો બહિષ્કાર કરીને આ લડતના કાર્યક્રમના મડાણ માડો "

આ પછી એમણે ઓગસ્ટ ક્રાંતિના છૂપા કાર્યકરોની કહાણી રજુ કરીને તેમને પ્રશસ્તીભરી અંજલિ આપી હતી. શ્રીમતિ અરૂણાએ ગદગદિત કંઠે પ્રવચન આગળ લંબાવતાં જણાવ્યું કે,

“ આજે હું તમારી સમક્ષ ઉભી છું, પણ મારી હાલત પરેશાન જેવી છે. દિલમાં ડર છે. શું કહું, શું ન કહું એનું ચિંતન હું કરી રહી છું. મારી કહાણી તમને કહેવા માગું છું. કોંગ્રેસના સૈનિકનું કામ આજ સુધી સભા અને સરઘસો ભરવાનું હતું. પણ ૧૯૪૨'ના આંદોલન પછી એ માર્ગ બદલાયો. હું એક સૈનિક તરીકે મારી કથા કહી સંભળાવીશ.

'૪૨ ની લડતમાં છૂપી દુનિયામાં રહીને જેમણે લડત ચલાવી છે તેમને માટે તમને કહીશ. વર્ષો સુધી બ્રિટિશ સલ્તનતની એડી નીચે ચગદાઈને મજબુત બનેલા આ સૈનિકોએ '૪૨ ની લડતમાં બ્રિટિશ સલ્તનત સામે ક્રાંતિ પોકારી અને પોતાનું શિર ઝુકાવ્યું નહિ. આ સૈનિકોને મુંબઈએ આશ્રય આપ્યો હતો. એમના માટે મુંબઈના હજારો ઘરોના દ્વાર ખુલી ગયા હતા. મુંબઈની જનતા નિડર બની હતી. એ માટે મુંબઈને ધન્યવાદ ઘટે છે.

ઓગસ્ટના આંદોલનો વખતે ઘણી વાતો અખબારો પ્રસિદ્ધ કરી શક્યા ન હતા. ત્યારે ક્રાંતિકારોએ મુંબઈમાં રેડીયો મથક સ્થાપીને મુંબઈ કોંગ્રેસના નામે દેશને દોરવણી આપી. એના સંચાલક રામમનોહર લોહિયા આપણી વચ્ચે નથી. લાહોરના કિલ્લામાં એમના ઉપર અનેક પ્રકારના અત્યાચારો ગુજારવામાં આવ્યા છે.

આ કાર્ય માટે બહાદુરીપૂર્વક સાથ આપનારી ઉષા મહેતાને પણ આપણે ભૂલી શકીએ તેમ નથી. આજે તે યરવડા કારાવાસમાં દિવસો પસાર કરી રહી છે. ગુજરાતના ૬૦ વર્ષના વૃદ્ધ શ્રી છોટુભાઇ પુરાણીએ જુવાનોને શરમાવે એવી અડગતા અને જુસ્સો દાખવ્યો હતો. મારી

જનતાને વિનતિ છે કે, તમે નેતાઓના જયનાદોના પોકાર કરો છો તો આ લોકોને પણ ન ભૂલો. કનૈયાલાલ મહેતાની જય કે લોહિયાની જય પણ પોકારો અને એ રીતે એમણે દાખવેલી પારાવાર મુશ્કેલીઓને સ્મરણપટ પર લાવી મૂકો.

અમે જેલ બહાર રહીને સેવા કરવાનો નિર્ણય કર્યો તે કોની મંજુરીથી કર્યો ? એ સવાલ તમે કદાચ પૂછશો. અમારા નેતાઓને જેલમાં પૂરવામાં આવ્યા. અમે ચારે તરફ અંગ્રેજોને લાઠીઓ, ટીઅર-ગેસ, અને ગોળીઓ અમારા દેશબાધવો પર વર્ષાવતા જોયા. અને અમે લોખંડી નિર્ધાર કર્યો કે 'ચાલીસ કરોડ હરગીઝ નહિ દમેગે !' તમે ફરી કહેશો કે કોની મંજુરીથી આ નિર્ધાર કર્યો ? તો અમે કહીશું કે આઠમી ઓગસ્ટના ઠરાવની મંજુરીથી અમે આ નિર્ધાર કર્યો હતો. ઠરાવનો આદેશ હતો· પ્રત્યેક માનવી આઝાદ થઇને ફરે. સુઝે તે કરે.

ગાંધીજીનો આદેશ હતો, 'કરેંગે યા મરેંગે' અમારી સામેના આ બે આદર્શની મંજુરીથી અમે સૂઝ્યું તે કર્યું. ક્રાંતિની આંધીમાં અમે અમારી કીસ્તી છોડી મૂકી અમારી નૈયાની સફર કોઇ પક્ષ માટે ન હતી. હિંદી આઝાદી માટેની અમારી સફર હતી અમારી કીસ્તી આંધીમાં વહેતી હતી. તુટી જાય વા પાર ઉતરે એ તો કોઈના હાથની વાત નથી. હજી પણ જરૂર પડશે તો આવતીકાલે પણ અમે આજ રાહ લઇશું.

અમને ભય હતો કે જનતા નિર્બળ બનીને બેસી રહેશે તો ગાંધીજીને દુ:ખ લાગશે. એ ઉપવાસ કરશે. આથી અમે નિર્ણય કર્યો ગજબનાક પ્રતિકાર કરવાનો. અમે એક યા બીજા માર્ગે આઝાદીની લડતને આગળ ધપાવી.

કોંગ્રેસના ૪૨ ના ઠરાવને પડકારે જનતા જાગી. ગાંડી બની

અને જે કર્યું એની જવાબદારીમાથી છટકવાનો પ્રયત્ન કરે તો એના માટે શોભારપદ ન ગણાય. હા, જે કાંઈ થયુ તે અહિંસાની વિરૂદ્ધ થયુ, એમ કોંગ્રેસ અમને કહી શકે છે અને અમે એ માન્ય રાખીશુ. કોંગ્રેસને વ્હીશુ એ અમારો દોષ છે

બંગાળના ભુખમરાના ખપ્પરમા ૩૫ લાખ માનવીઓ હોમાયા એની યાદ આપતા શ્રીમતી અરૂણાએ જણાવ્યુ કે આજે ફરી આવા ભુખમરાના ઓળા હિંદ પર ઝઝુમી રહ્યા છે માટે હોશીયાર રહો ૩૫ લાખના મોત પછી હવે બીજા એક કરોડના મોત આપણે થવા દઈશુ નહિ. બ્રિટિશ સલ્તનતને દેખાડી દઈશુ કે હવે એક કરોડ માનવીઓ તરીકે મરીને મરણ નહિ પામે લડતા લડતા મરશે અનાજ છીનવી લઈને ખાશુ પણ કુતરાના મોતે નહિ મરીએ વીરની જેમ મરીશુ. નહિ તો આવનારી પ્રજા કહેશે કે ૩૫ લાખના મોત પછી પણ હિંદની આખ ન ઉઘડી આમાથી આપણે કઇ રીતે પાર ઉતરીશું એનો વિચાર કરી લેવો જોઈએ

અંગ્રેજી હકુમતના બળવાન પંજાને ખસેડવો એ આસાન કામ નથી આમાં આજે આપણે કેટલીક કમજોરીઓ પણ વેઠી છે આપણા કેટલાક નેતાઓ માને છે કે હિંદ આઝાદ થઈ ગયુ છે, હિંદની રાષ્ટ્રીય ભાવના પીછાનીને બ્રિટનની સરકાર હિંદને આઝાદી આપી દેશે

ગાંધીજી, પં નહેરૂ અને વલ્લભભાઈ જેવા આપણા નેતાઓએ આપણને જગાડયા છે આઝાદી માટે લડતા બનાવ્યા છે આપણે એમને નમ્રતાપૂર્વક કહેવા માગીએ છીએ કે આઝાદી આ રીતે આવનાર નથી ધારાસભાઓમા જવાથી આઝાદી આવશે નહિ અંગ્રેજો આપણને સ્વતંત્રતા આપનાર હોય તો આજે કલકત્તા અને મુંબઈમાં ગોળીઓ ચાલતી ન હોત લોહિયા જેવા-હજી જેલમાં ન હોત. અમારા નેતા-

ઓને અમે વિનવીએ છીએ. આ આઝાદી નથી. એક નવી જાળ છે જે નવી ગુલામી માટે પથરાઈ રહી છે.

બ્રિટન અને હિંદના પુંજીપતિઓની સમજુતીઓ હિંદની ગુલામી વધારી રહી છે. આઝાદી સમજુતીનો હાથ લંબાવવાથી આવનાર નથી. આઝાદી સંઘર્ષ અને સતત લડતથી આવશે. હિંદના મજુરોની લડતથી આવશે. આઝાદી મુડીદારો અને ઉદ્યોગપતિઓ નહિ લાવે. માટે આઝાદી લાવવા માટે આપણે બીજા જંગની તૈયારી કરવી પડશે.

અમારા નેતાઓની મોટરો પર ત્રિરંગી ઝંડો ફરકતો. કાઉન્સીલમાં જ્યાં યુનીયન જેક ફરકતો હતો ત્યાં તે પહોંચશે. એ વખતે પણ ગોરાઓ હજી હિંદમાં રહે તો તે અમે સહન કરી લઈશું. પરંતુ એ વખતે પણ લોહિયા જેલમાં હશે તો અમે કોંગ્રેસના પ્રધાનો પાસે જઈને જેલની ચાવી માંગીશું.

આપણે બધા વજ્રસમાન બની જઈએ. આપણે લડતની તૈયારીમાં પડવાનું છે. ક્રાન્તિના સાચા સિપાહી થતાં પહેલાં ત્યાગ અને સન્યસ્ત અપનાવવા પડશે. ગામેગામ જઈને પંચાયતના રાજનો ડંકો વગાડવો પડશે. સામ્યવાદી બિરાદરોને સમજાવો કે બ્રિટનની લોકશાહીનો તમારો ફરેબ છોડો.

આવતી આ લડતના પ્રથમ દાવ તરીકે શ્રીમતી અરૂણાએ બ્રિટિશ માલનો બહિષ્કાર કરવાનો પડકાર કર્યો હતો. તેમણે જણાવ્યું હતું કે બ્રિટન હવે લડાઈનો માલ બનાવતું નથી. યુદ્ધના પાંચ વર્ષનો ખર્ચો ઉભો કરવા માટે હિંદમાં વેચવા માટેનો માલ બનાવી રહ્યું છે. આ માલનો મુકમ્મીલ બહિષ્કાર પોકારજો, અને દેશને આવતી આફતમાંથી બચાવી લેજો.

આપણી જરૂરીયાતોને આપણે પછી પહોચી વળીશુ ગામેગામ ચરખો ચનાવીશુ, આપણુ આ કામ કોંગ્રેસના આશ્રયે જ કરવાનુ છે કોંગ્રેસ તો જનતાની સંસ્થા છે ચાળીસ કરોડની સંસ્થા છે, અને એને આ રીતે આપણે બળવાન બનાવીને બ્રિટિશ હકુમતને ખતમ કરી દેવી છે

વિલેપા લે તાલુમ કોંગ્રેસ સમિતિના આશ્રયે પાર્લાની ગોકળી બાઈ હાઈસ્કુલના મેદાનમા ભરવામા આવેલી સભામા એકત્ર થયેલા વિશાળ માનવસમુદાયને ઉદ્દેશીને પ્રથમ સભાપતિ શ્રી વી વી ગનડેએ શ્રીમતી અરૂણાનો પરિચય આપતા જણાવ્યુ કે

'હિંદમા બેઠેલા નવીનયુગના એક પ્રતિક તરીકે આપણે અરૂણાને સત્કારીએ છીએ ૧૯૪૨ ના ઑગસ્ટ મહિના અગાઉ એમને કે એમના સહકાર્યકરોને જનતા પીછાનતી નહોતી પણ ઓગસ્ટની ક્રાન્તિમા આ વીર પુરૂષો અને મહિલાઓએ આગેવાની લઈ આપણા દેશની સરકારના અમાનુષી જુલ્મો અને સીતમો સામે મોરચા માંડયા, ત્યારેજ જનતા એમને ઓળખતી થઈ ક્રાંતિએ એ બધાને આપણી સમક્ષ મૂકર્યા મારે કહેવુ જોઈએ કે અરૂણાએ એ લડતમા અનોખો વેગ પૂર્યો હતો'

શ્રીમતી અરૂણાએ સભાપતિના આ પ્રવચનનો જવાબ વાળતા જણાવ્યુ કે 'પ્રમુખના આ કથન સાથે હુ મળતી થાઉ છુ મારો પરિચય યોગ્ય રીતે અપાયો છે ૧૯૪૨ પહેલાં બહુ થોડા માણસો મને ઓળખતા હતા ક્રાંતિએ જ અમારામાં રહેલી શક્તિ અને જાગૃતિનુ ભાન અમને કરાવ્યુ

દેશની સામાન્ય જનતા વિષે પણ એમ જ કહી શકાય. તે જાણતી નહોતી કે તેમનામાં કેવી પ્રબળ શક્તિ છુપાયેલી પડી છે. એ શક્તિ આ દેશની વિદેશી હકુમતનો સામનો કરી શકે એમ હતી. જનતા કને કંઈ હથિયાર કે દારૂગોળાનો સરંજામ ન હતો. સરકાર પાસે એમાંનું સર્વ કાંઈ હતું. જનતાને તેની શક્તિનું ભાન થયું હતું, અમને પણ અમારી શક્તિનું ભાન થયું. અમે જેલમાં પુરાવા માંગતા નહોતા. જ્યારે મારા સહકાર્યકરોને જેલમાં પૂરવામાં આવ્યા, ત્યારે અમે બાકીનાઓએ ગુપ્ત વાસમાં રહી લડત ચાલુ રાખવાનો નિર્ધાર કર્યો.

અમે જેલમાં જવાનું શા માટે નાપસંદ કર્યું એનું પણ એક કારણ હતું. અમારા કાને એવી અફવા આવી હતી કે જો લડતને ત્રણ અઠવાડિયા સુધી પૂરતી સફળતા નહિ મળે તો આપણાં પૂજ્ય ગાંધીજી ઉપવાસ પર ઉતરે એમ હતા. એથી અમે લડતને વેગ આપવા ઝુકી પડ્યા. એ દુર્ભાગીપળો ન આવે એ માટે જ અમે ભુગર્ભમાં રહીને લડતને વેગ આપવા અને દેશના હિતને રક્ષવા આત્મભોગો આપવાનું નક્કી કર્યું.

શ્રીમતી અરૂણાએ વધુમા જણાવ્યુ કે, બ્રિટિશ સરકાર અને તેના એજન્ટો એવી માન્યતા નીચે હતા કે દેશમા ચારેકોર એકાએક જાગી ઉઠેલો આ જુવાળ, અગાઉથી વ્યવસ્થિત રીતે યોજાયેલો હોવો જોઈએ. આ વિચારે મને એમની દયા આવે છે. અમારા પાસે એવી પ્રથમથી નક્કી કરેલી યોજનાઓ જ ન હતી. અમારા આગેવાનો કને પણ એવી યોજનાઓ ન હતી દેશમાં ચારેકોર ચેતેલો આ ભડકો એકાએક જાગ્યો હતો આપણી સરકાર અગનવણીમા પડી ગઇ તેણે ત્યારના હિંદ ખાતેના સચીવ લોર્ડ લિન્લીથગોને એક સંદેશામા પણ એમજ જણાવ્યું કે, દેશનેતાઓને જેલના સળિયા પાછળ પૂર્યા પછી પણ સામાન્ય જનતા બ્રિટનના સશસ્ત્ર બળનો આ રીતે નિડર સામનો કરશે એવું કોઈના ધાર્યામા પણ ન હતું.' જનતાએ મૃત્યુની બીક વગર

સરકારના પશુબળનો અહિંસક સામનો કર્યો. ઘણાં માણસોએ દેહના બલિદાન ચડાવ્યાં. એ શહીદોનાં નામ ભલે સુવર્ણના અક્ષરોએ ન અંકાય પણ તેમના નામ આપણી આઝાદીની લડતની તવારીખમાં લોહીના અક્ષરોએ જરૂર લખાશે.

સરકારને એ ભાન નહોતું કે આઝાદીની લડતના પિતા પૂજ્ય ગાંધીજીનો પ્રભાવ લોકશક્તિ પર કેવી અસર ઉપજાવશે એનું ભાન એને બહુ મોડું થયું. સર સ્ટેફર્ડ ક્રિપ્સ નિરાશ થઈને વિદાય થયા, અને ઓગસ્ટની ચળવળનો આરંભ થયો, એ બન્ને પ્રસગો વચ્ચે જે સમય ગયો તેનો ઉપયોગ મહાત્માજીએ પૂરેપૂરો કરી લીધો હતો. એટલે જ્યારે જનતા વચ્ચેથી એમને ઉપાડી જવામાં આવ્યા, અને જેલમાં પૂર્યા ત્યારે એમણે છાંટેલા જાદુએ અજબ કામ કર્યું. એ મંત્રના શબ્દો સાવ સાદા હતા. જનતામાં આથી નવીન જાગૃતિ આવી.

વર્તમાન રાજદ્વારી પરિસ્થિતિ વિષે બોલતાં શ્રીમતી અરૂણાએ કહ્યું કે, યુદ્ધ પૂરૂં થતાં આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિમાં આવેલા ફેરફારોને લીધે આપણા શાસકોએ આપણાં પ્રત્યેની તેમની વર્તણુમાં થોડુંક પરિવર્તન આણ્યું છે. પણ આપણે એમના ભ્રામક શબ્દોની જાળમાં સપડાઈને ભૂલાવામાં પડવું ન જોઈએ. બ્રિટિશ શાહીવાદ લથડિયાં ખાય છે. તેના અસ્થિર પગ ધ્રૂજે છે કારણ કે તે આ દેશની ધરતીના કાદવમાં ખૂંચેલા છે. આપણે બધા મળીને એવો સંગઠિત પ્રયત્ન કરીએ કે આ ધરતીપરથી એનો પગ નીકળી જાય, અને આપણે હંમેશને માટે તેમની પકડમાંથી મુક્ત બનીએ.

પાડવો. આમ થાય તો જ આ દેશમાં તેઓ જે કાવાદાવા રમી રહ્યા છે તેનો તાત્કાલિક અંત આવે.

વધુમાં પ્રાંતોમાં આવનારી પ્રાંતિક રાષ્ટ્રિય-સરકારો સંબંધી ઈશારો કરતાં જણાવ્યું છે કે, આપણે તેમની કસોટી કરીશું. અને જોશું કે તેઓમાં રાષ્ટ્રિય તત્વ કેટલું છે ? આપણે તેમની કસોટી તેમના હાથમાં આવનારી સત્તાની ચકાસણી કરીને કરીશું, કે જે સત્તાથી તેઓને આપણાં બધા જેલના સળિયા પાછળ પડેલા રાજદ્વારી કેદીઓને મુક્ત કરવા પડશે. તેમને મળનારી એ સત્તાના અમલથી તેમણે આષ્ટિ અને ચીમુરના જુલ્મોના તકસીરવાનોને શોધી તેમને યોગ્ય સજા કરવી પડશે. આપણે તેઓની આકરી કસોટી બીજી અન્ય રીતે પણ કરીશું. આપણે જોઈશું કે આ રાષ્ટ્રિય સરકારો બ્રિટિશ યુનીયનજેકને ક્યાં સુધી નિભાવી લ્યે છે કે જે ધ્વજે આપણાં ત્રિરંગી ઝંડાનું વારંવાર અપમાન કર્યું છે. આ બધી રીતે આપણે આપણી રાષ્ટ્રિય સરકારોની પરિક્ષા કરીશું. જો તેઓ એ કસોટીઓમાં નિષ્ફળ નિવડશે તો આપણે તેમનો સામનો કરીશું.

તાજેતરમાં મુંબઈના બારામાં પડેલા 'તલ્વાર' વગેરે જહાજોના હિંદી સાગર સૈનિકોએ સરકાર સામેના ઉગ્ર અસંતોષના કારણે શહેરમાં તોફાનો અને ખુલ્લો બળવો કર્યો, ત્યારે શ્રીમતી અરૂણા અસફઅલી મુંબઈમાં જ હતા.

હિંદી નાવિકોનો પ્રકોપ ફાટી નીકળ્યો હતો તેમણે ગુરૂવાર તા. ૨૧ મીથી રવિવારની ૨૪ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૬, સુધીમાં શહેરમાં જે ઉલ્કાપાત મચાવ્યો તેના વિસ્તૃત અહેવાલો વર્તમાનપત્રોમાં પ્રગટ થઇ ચૂક્યા છે. નાવિકોના આ બળવાને શ્રીમતી અરૂણા સાથે સંબંધ હતો એમ કેટલાક માને છે. પણ ખુદ શ્રીમતી અરૂણા એ બળવામાં કેટલે

અશે સડોવાયા હતા એ તેમણે તાજેતરમા કરેલા એક અખબારી જોગા નિવેદનમાથી મળી આવે છે એમનુ નિવેદન નીચે પ્રમાણે છે

"હિંદી સાગર સૈનિકો હડતાલ પર ઉતર્યા અને તેમણે શહેરમા જે તોફાનો કર્યાં જેના પરિણામે સખ્યાબધ નાગરિકોને સહન કરવુ પડયુ, એ બાબતમા હુ કંઈને અશે દોષિત છુ એની વિગતો મારે સ્પષ્ટ કરવી જોઈએ મારા એમાના હિસ્સા વિષે ઘણી ખરી અફવાઓ ઉડી છે એથી એ નાવીકોની લડતનો આરભથી અત સુધીનો અહેવાલ મારે રજુ કરવો જોઈએ

મુબઈમા મારૂ આગમન થયુ એમાં ॥ । કેટલાક સહકાર્યકરોને મળવાની મારી તીવ્ર ઉત્કઠા હતી એટલુ જ નહિ કેટલા ત્રણ વર્ષથી બહાર આવેલા લડતના નવા બનાવોને લક્ષ્યમા લઈ કોગ્રેસ જે કાર્યક્રમ યોજે એને ઉપાડી લેવાની મારી તીવ્ર ઈચ્છા હતી મુબઈમા મારા માનમા જે સભાઓ ભરવામા આવી હતી તેમના પ્રમુખસ્થાનેથી મારી ભાવનાનો ધ્વનિ મે જનતા સમક્ષ વહેતો મૂકયો હતો હું જોતી હતી કે લશ્કરના કેટલાક માણસો પણ મારા પ્રવચનો હોંસથી સાભળવા આવતા હતા

જ્યારે મારા ધ્યાનમાં આવી ત્યારે મેં જોયું કે એ માંગણીઓમાં તેમણે કેટલીક રાજદ્વારી બાબતો પણ સંડોવી હતી. મેં તેમને આ મિશ્ર માંગણીઓને અલગ અલગ પાડી નાખવા સમજાવ્યા અને માત્ર તેમની નોકરીને લગતી જ માગણીઓ તેમના નૌકા અધિકારીઓ સમક્ષ મૂકવા જણાવ્યું.

મેં નાવીકોને એમની નોકરીની સ્થિતિ અને ફરિયાદો સુધારવા પુરતી એમની લડત મર્યાદિત રાખવા પણ કહ્યું હતું. અને આઝાદ હિંદ ફોજના સૈનિકોને છોડવાની અને એવી બીજી માગણીઓ આગળ કરી, તેમની લડતને રાજદ્વારી સ્વરૂપ નહિ આપવા મેં તેમને સમજાવ્યા હતા.

આ પછી તેમના પ્રતિનિધિઓ ફરીવાર મને મળ્યા અને મને તેમની વતી વચ્ચે પડવા વિનતિ કરી. એટલુ જ નહિ તેમની સભામાં આવીને ભાષણ કરવાનુ આમંત્રણ તેઓએ મને આપ્યુ. આથી મને લાગ્યું કે, તેમની આ વ્યાજબી લડત માટે તેમને રાષ્ટ્રિય બળનો ટેકો જોઈતો હતો. ત્યારે મે તેમને સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલની સલાહ લેવાની સૂચના કરી હતી. કારણ કે મુંબઈમાં એ સમયે તેઓ જ કોંગ્રેસની સર્વોચ્ચ પ્રમાણભૂત વ્યક્તિ ગણાય. મેં તેમને વધુમાં એવી સૂચના કરી કે તેમણે એક મધ્યસ્થ સમિતિની પણ રચના કરવી અને તે માટે જહાજના પ્રતિનિધિઓને ચૂંટવા.

આમ થાય તો તેઓનુ સંગઠનબળ અતૂટ થાય એમ પણ મેં તેમને જણાવ્યું. મેં તેમની સભામા જવાની કે ભાષણ કરવાની ના પાડી હતી કારણ કે નાવીકોનો અમુક ભાગ પ્રાંતિક મુસ્લીમ લીગની સલાહ સૂચના લેવા માગતો હતો આથી મેં સંપૂર્ણપણે કોંગ્રેસનો ટેકો આપવાની તેમને ના પાડી. છતા મારે મુંબઈની બહાર જવાનું

હતું એટલે મેં વિદ્યાર્થીઓ, મજદૂરો અને બીજા કાર્યકરોને તેઓની લડતને ટેકો આપવા સમજાવ્યા હતા. વધુમાં કદાચ નાવીકોને ખોરાકની તંગી પડે તો તે પૂરો પાડવાની પણ મેં કાર્યકરોને સૂચનાઓ આપી હતી. અને હું પુના ઉપડી

પુનાથી હું જ્યારે મુમ્બઈ પાછી ફરી, ત્યારે મેં જોયું તો નાવીકોએ વાતાવરણ ઉગ્ર કરી મૂક્યુ હતું. અખબારોમા તેમના અધિકારી ગોડફ્રેના વાયુ પ્રવચનોએ આગ મચાવી હતી. તેમણે નાવીકોને ધમકી આપી હતી. 'શરણે આવો, નહિતર તમારો નાશ થશે.' ગોડફ્રેના પ્રવચનોએ દારૂમા દીવાસળી ચાંપી હતી. અને પરિણામે શહેરમા ત્રણ દિવસ સુધી તોફાનો ફાટી નીકળ્યા. પણ તેમાં નાવીકો કરતાં મવાલીઓ વિશેષ જવાબદાર હતા.

અરૂણાની આ પ્રવૃત્તિને ભુગર્ભપ્રવૃતિ ગણાવી હતી. અને હવે જ્યારે એવી પ્રવૃતિની કશી જરૂર નથી અને 'બીન કાયદેસર' કોંગ્રેસ પરથી સરકારી પ્રતિબંધ ઉઠાવી લેવાયો છે, ત્યારે અરૂણાએ ખુલ્લો મોરચો ઉભો કરવો જોઇએ એવી પણ સલાહ અપાઈ હતી. છતા ગાંધીજી અને ખુદ પંડિત નહેરૂને આ વિદુષી નારી માટે અપૂર્વ સન્માન છે અને તેમની ૧૯૪૨ ની ભુગર્ભમાંની પ્રવૃતિને તેઓ તરફથી અંજલિઓ પણ મળી છે.

ø ø ø

ઓગસ્ટનો ઠરાવ

ચારે કોર જ્યારે યુદ્ધની જ્વાળાઓ સળગતી હતી. બ્રિટનના પૂર્વના બંદરો એક પછી એક જાપાનના હાથમાં અત્યંત સહેલાઈથી પડવા માંડ્યા હતા, ત્યારે હિંદ ભય, શંકા અને ભુખમરાથી ઘેરાઇ ગયું હતુ. સર્વત્ર અંધકાર છવાયો હતો. હિંદ પર ત્યારે જાપાની ચઢાઈનો ભય ઝઝુમતો હતો ત્યારે કોંગ્રેસ ગરદન મરડીને ઉભી થઈ. એ સમય ૧૯૪૨નો હતો. એ અરસામાં કોંગ્રેસે ઓગસ્ટનો ઠરાવ પસાર કર્યો.

હિંદી જનતામાં એ ઠરાવથી નવો ચેતનમંત્ર ફુંકાયો. નવો પ્રાણ થનગનવા લાગ્યો. દેશના નવલોહીયા આગળ ધસી આવ્યા. જયપ્રકાશ નારાયણ, લોહીયા, અચ્યુત પટ્વર્ધન, અરૂણા, વગેરે એ સમયના કોંગ્રેસના કાર્યકરો મોવડીઓ બનીને આગળ ધસ્યા, અને તેમણે એકત્ર બનીને સરકાર સામે લડતના મોર્ચા માંડ્યા. તેમની આંખોમાં નવી ચમક હતી. અખૂટ ધૈર્ય અને શ્રદ્ધા હતા, કારણ કે એ ચમક આઝાદીની હતી. બ્રિટિશ રાજના જુલ્મો અને ત્રાસ સામે અણનમ રહી જનતાની શક્તિનું ભાન તેમને કરાવવું હતું. અને એથી જ તેમણે મુંબઈમાં થયેલા એ. આઈ. સી. સી. ના ઓગસ્ટના

એ ઠરાવને આતુરતાપૂર્વક ઝડપી લીધો અરુણા અને બીજાઓ જેમણે આ લડતમા ઝુકાવ્યુ, એ ક્રાન્તિવીરોની ગુપ્તવાસની કથાઓમાં જનતાને રસ છે તેમની અનેક આશ્ચર્ય પમાડે એવી ઘટનાઓ જ્યારે બહાર આવવાનો પ્રકાશ શોધી રહી છે, એ ટાણે જેમાથી આ લોકક્રાંતિ જન્મી, બુઝર્ગના માર્ગ કરોએ સરકાર સામે લડત ઝરી રાખી, એ ઓગસ્ટના ઠરાવ વિષે પ્રજા જાણવા આતુર હોય એ નિ શક છે

૧૯૪૨ ની એ આઈ સી સી મા જો એ ઠરાવ પસાર ન થયો હોત. ગાધીજીએ 'કરો યા મરો'નું સૂત્ર ન પોકાર્યું હોત, અને જનતાને વ્યક્તિ સ્વાતત્ર્ય ન આપ્યુ હોત, તો અત્યારે આપણી સમક્ષ અરુણા ન હોત, એમની રોમાચક કથાઓ નહોત. હમણા તો સરકારે અરુણા સામેનો જાહેર પ્રતિબંધ ઉઠાવી લીધો છે, એથી જ એમની પ્રવૃતિઓ પ્રમશનો માર્ગ જોઈ શકે જેમ છે ગાધીજી, પડિત નહેરૂ મૌલાના આઝાદ, વગેરે દેશનેતાઓ આ ઓગસ્ટનો ઠરાવ ઘડવામા કેમ મક્કમ થયા એ કોંગ્રેસનો આતરિકમથનોનો ઇતિહાસ જાણવા જેવો છે

૧૯૪૨ ના એ વર્ષમા બ્રિટિશ સરકાર જાપાન સામેના યુદ્ધમાં રોકાઈ હતી જાપાન આગળ વધતુ જતુ હતુ એક પછી એક નૌકામથકો તેના હાથમાં પડવા લાગ્યા હતા તેના બોમ્બ ચીનાગોગ, કલકત્તા, વિઝાગાપટ્ટમ વગેરે સ્થળોએ વર્ષવા માડ્યા હતા, ત્યારે હિન્દની જનતા ચિતાતુર આખોએ બ્રિટિશ ભણી મીટ માડી રહી હતી તે વિચારમા પડી હતી કયો માર્ગ લેવો? આતરિકમથનો તો દેશને ખાવી જ રહ્યા હતા, ત્યા બહારથી જાપાનના નવા હલ્લાનો ભાર દેશને ગભરાવી રહ્યો હતો

૧૯૪૧ મા જ્યારે બધા દેશનેતાઓને જેલમુક્તિ મળી ત્યારે તેઓ દેશ ઉપર આવી રહેલા જાપાનના નવા ભયનો સામનો કઈ

રીતે કરવો એ વિચારમાં પડી ગયા. પણ બચાવ શી રીતે થઇ શકે? જ્યાં સુધી બ્રિટિશ સરકાર ઉપરવટ થઇને બેઠી હતી. બધો શસ્ત્ર સરંજામ, દારૂગોળો, આર્થિક નિયંત્રણ બધું તેનાજ હાથમાં હતું. જ્યારે હિંદ નિઃશસ્ત્ર હતું. ગયા આખા વર્ષ દરમ્યાન ચાલેલી સત્યાગ્રહની ચળવળે બ્રિટિશ વલણમાં કાંઈ ફેરફાર કર્યો નહતો. મૌલાના આઝાદ પણ મક્કમ હતા. ૧૪ મી ડીસેમ્બર ૧૯૪૧ ના દિવસે હિંદી એસોસીએટેડ પ્રેસના પ્રતિનિધિને આપેલી મુલાકાતમાં તેમણે કહ્યું કે 'આ તબક્કે કોંગ્રેસની નીતિમાં કાંઇ પરિવર્તન લાવવું અશક્ય છે. કારણ કે છેલ્લા પંદર મહિનાઓ થયા બ્રિટિશ સરકારની વલણમાં કાંઈ ફેરફાર થયો હોય એવો એક પણ બનાવ અમારા જોવામાં આવ્યો નથી. આવી પરિસ્થિતિમાં કોંગ્રેસ એની નીતિમાં ફેરફાર લાવે એ મને સૂઝતુ નથી.'

બીજી બાજુ સત્યાગ્રહ બંધ પડયો હતો. જનતા કાંઇ રચનાત્મક કાર્યક્રમ વગર અસ્વસ્થ બનીને બ્રિટિશ સરકાર કોંગ્રેસની માગણીઓને નમતુ આપે એ જોવા અધીરી બની હતી. જ્યારે સરકાર તરફથી કાંઈ ખાસ પરિણામ ન આવ્યુ ત્યારે તેમને શાહીવાદ પ્રત્યે એક પ્રકારનો અણગમો ઉભો થયો. પંડિત જવાહરે પ્રજાની દીણાયેલી લાગણીઓનો એ પડઘો ૧૭ મી ડીસેમ્બર ૧૯૪૧ ના દિને એક અખબાર પરિષદમા પાડયો. તેમણે કહ્યુ :

'કોંગ્રેસની બહારના માણસો જ્યારે હિંદ અને બ્રિટિશ સરકાર વચ્ચે કોઇ જાતનો મેળ સાધવાની વાતો કરી રહ્યા છે, ત્યારે તેમણે જાણવુ જોઇએ કે હમણાં જનતાનો બ્રિટિશ પ્રત્યેનો અણગમો ખૂબ પ્રમાણમાં વધી ગયો છે. છેલ્લા પચાસ વર્ષના મારા રાજકીય જીવનના અનુભવોમાં બ્રિટિશ પ્રત્યેનો આ અણગમો અને કડવાશ મેં ક્યારેય જોયા નથી."

એકંદર મહાત્મા ગાંધી જેમણે ૧૯૪૨ ની આ લડતનો મોરચો ઉભો કર્યો હતો તેમની લાગણી પણ દુખાઈ હતી. અને સરકારે કોંગ્રેસની માગણીઓનો અસ્વીકાર કર્યાથી તેઓ વધુ છેડાઇ ગયા હતા. ૭ મી જુન ૧૯૪૨ ના 'હરિજન'મા એમણે લખ્યુ કે, "છેલ્લા બાર મહિનાઓથી હુ તો કહેતો આવ્યો છું કે આ લડતથી કોઈપણ પક્ષનું પલ્લુ વિજય તરફ નમ્યુ નથી. છતાં એમ માનવુ કે સરકાર જ્યારે થાકશે ત્યારે સમાધાની કરવા હાથ લબાવશે, એ મારે મન તો માત્ર કલ્પના જેવું લાગે છે."

કોંગ્રેસમાં બરાબર આ સમયે બે પક્ષો પડી ગયા. એક પક્ષે યુદ્ધમોરચા પરના બન્ને કેન્દ્રો સાથે તટસ્થનીતિ ધારણ કરવાનું નક્કી કર્યું હતુ. તેમા ગાંધીજી સાથે સરદાર વલ્લભભાઇ, રાજેન્દ્રબાબુ, આચાર્ય કૃપલાણી, ડૉ. પ્રફુલ્લ ઘોષ, અને બીજાઓ હતા. બીજા પક્ષે યુદ્ધ મોરચા પરના પ્રગતિવાદી કેન્દ્રને ટેકો આપવાનો નિર્ણય કર્યો. તેણે તટસ્થતાની નીતિ એક કોર મૂકી. એ નોન બેલીજરન્સી પક્ષમાં પંડિત જવાહર સાથે મૌલાના આઝાદ, પંડિત પંત, અને શ્રી અસફઅલી જોડાયા હતા.

બારડોલી ખાતે ચયેલી મંત્રણાઓમા મહાત્મા ગાંધીના તટસ્થ પક્ષે પંડિત નહેરુને બ્રિટિશ સરકાર સાથે સમાધાની પર આવી શકાય એ જાતના સિદ્ધાંતોએ ફાસીઝમ સામેના આ વિશ્વયુદ્ધમા એ પક્ષને ટેકો આપવાનુ નક્કિ કર્યુ. એટલુ જ નહિ તેણે યુદ્ધના પ્રગતિવાદી કેન્દ્રને બીનશરતી નૈતિક ટેકો આપવાનુ પણ નક્કિ કર્યું. આ રીતે પંડિત નહેરુના પક્ષવાદીઓએ પ્રગતિવાદીઓ, સોવિયેટ રશિયા, અને ચીનની પ્રજાને અભિનંદન અર્પતો ઠરાવ પણ ઘડી કાઢ્યો. આ ઠરાવથી એવું પ્રતિત થયુ કે કોંગ્રેસની બધી સહાનુભૂતિ જેઓ પોતાની આઝાદી માટે લડી રહ્યા છે, અને જેઓ બીડમા પાયા છે તેમની તરફેણમાં

હતી. આમ આડકતરી રીતે ગાંધીજીના પક્ષે એવી જાહેરાત કરી કે રાષ્ટ્રીય ધોરણે માત્ર સ્વતંત્ર હિંદજ દેશનો બચાવ હાથમાં લઇ શકે.

બારડોલી ખાતેના આ ઠરાવનો વિરોધ કરવામાં આવ્યો. ગાંધીજી સહીત એમના ચાર સાથીઓનો કોંગ્રેસમાંના બીજાં પક્ષોએ સામનો કર્યો. આ તબક્કે સરદાર પટેલે ગુજરાત પ્રાંતિક કોંગ્રેસ સમિતિની બેઠક બોલાવી, જેમાં ગાંધીજીએ એ ઠરાવની ચોખવટ કરી. તેનો અહેવાલ ૧૮ મી જાન્યુઆરીના 'હરિજન'માંથી નીચે પ્રમાણે મળે છે.

'બારડોલીના આ ઠરાવનો અર્થ એવો થાય છે કે સરકાર તરફથી કોંગ્રેસને જો એવી ખાત્રી અપાય કે તે આપણને યુદ્ધ પછી સંપૂર્ણ આઝાદી આપશે, તો કોંગ્રેસ સલ્તનતને ટેકાવવા માગે છે. આનો અર્થ એવો કરવાનો નથી કે આ કંઇ સોદો છે. પણ એવી શરતો માત્ર મુકવામાં આવી છે. આ સોદામાં જો મારે ઉતરવું હોય, તો મારે ખુલ્લું એ પ્રમાણે જણાવી દેવું જોઇએ."

ઉપરોક્ત ઠરાવ ગુજરાત પ્રાંતિક કોંગ્રેસ સમિતિએ ૩૬ વિરૂદ્ધ ૨૭ મતોએ પસાર કર્યો હતો. વધુમાં જાન્યુઆરી ૧૯૪૨ માં વર્ધા ખાતેની એ. આઈ. સી. સી. ની મીટીંગમાં પ્રસ્તુત ઠરાવમાં જે વાંધો પડેલો તેનું સમાધાન થયું. અને રાજેન્દ્રબાબુએ તેમના પક્ષની સાથે એ ઠરાવને અનુમોદન આપ્યું. ૧૭ મી જાન્યુઆરીના 'ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા'ની આવૃત્તિમાં એ વિષે પ્રગટ થયેલો અહેવાલ આ પ્રમાણે છે.

"આવા સમયમાં દેશને યુદ્ધમાં ધકેલવો એ અમારા મત મુજબ ખરેખર ભૂલ ભરેલું છે. આ ઠરાવથી પ્રતિત થાય છે કે આપણે દુશ્મનોનો હથીઆરો વતી સામનો કરવો એ અમે માનીએ છીએ કે દેશના હિતમાં નથી. સાથેસાથ અમે એમ પણ માનીએ છીએ કે

હથીઆરો વતી સામનો કરવાનો ઠરાવમાં જે નિર્દેશ છે એનો અર્થ એવો નથી કે આપણે આજથીજ હથીઆરો ઉઠાવવા. એવું ત્યારે જ શક્ય બને જો બ્રિટિશ સરકાર હિંદને આઝાદી આપવાની જાહેરાત કરે, અને હિંદનો વહીવટ કરવાની બધી સત્તા આપણાં હાથમાં મુકે. પણ એવું કંઇ બને એવા ચિન્હ આજે જણાતા નથી."

છેવટે એવા નિર્ણય પર અવાયુ કે ગાંધીજી તેમજ પંડિત નહેરૂના બન્ને પક્ષોએ એક સંયુક્ત મોરચો બ્રિટિશ સલ્તનત સામે ઉભો કરીને, તેને સમાધાની પર આવવા સમજાવવી.

આ અરસામાં ડીસેમ્બર ૧૯૪૧ થી માર્ચ ૧૯૪૨ સુધીના વચગાળાના સમયમાં જ્યારે સર સ્ટેફર્ડ ક્રીપ્સ એમની દરખાસ્તો લઇને હિંદ આવ્યા, ત્યારે યુદ્ધની પરિસ્થિતિમાં વીજળીક પલ્ટા આવવા લાગ્યા હતા. મલાયા અને સીંગાપુરના પતન થયા હતા. અને જાપાનીઓ બર્મામાં પ્રવેશ્યા હતા. માર્ચની અધવચ્ચે રંગુન પડ્યું, અને ક્રીપ્સ માર્ચની આખરમાં હિંદમા આવ્યા

આ બધા પલ્ટાઓએ હિંદને ભયમા મુકી દીધુ. કેટલાક બ્રિટિશમાં શ્રદ્ધાવાળા જુના વિચારના ગજદારીઓ એમ માનતા હતા કે જાપાનીઓ નજીક આવીને બ્રિટિશ સાણસામાં સપડાતાં જાય છે. લાગ જોઇને બ્રિટિશ તેમના પર તૂટી પડશે અને તેમને કચડી નાખશે. ત્યારે કોંગ્રેસ એમ માનતી હતી કે બ્રિટિશ ગભરાઇને આ ટાણે સમાધાની પર આવવા હાથ લંબાવશે. જ્યારે જનતા પણ ચારે કોર જાપાનીઓના વિજયની તેમજ બ્રિટિશ પરાભવની વાતો કરીને રાચતી હતી.

પંડિત નહેરૂએ એ વિષે ઇશારો કરતાં ૧૬ મી જુલાઇ ૧૯૪૨ ના દિવસે કહ્યું કે,

'છેલ્લા ત્રણ ચાર મહિના થયા જનતામા જાપાનીઓની તરફેણ કરતી લાગણી મારા જોવામા આવી છે પણ એ લાગણી જાપાનીઓની તરફેણ કરતી નથી વાસ્તવિક રીતે બ્રિટિશ વિરોધી લાગણી જનતામાં એટલી પ્રબળ છે કે જાપાનીઓ પ્રત્યેની તેમની લાગણી નમતી હોય એવુ આપણને લાગે છે હિંદ જાપાન પ્રત્યેની સહાનુભૂતિમા આમ નમતુ રહે એ આપણને પસંદ નથી જાપાન સાથે દોસ્તીની વાતો કરવી એ વિચાર જ ભયકર છે"

ક્રીપ્સનું હિંદમા આગમન થયુ એ કોને આભારી હતું? એતો બ્રિટિશ પ્રજાએ વારંવાર કરેલી ટીકાઓ અને દબાણને લીધે આમ બનવા પામ્યુ હતું છતા ક્રીપ્સતો ચર્ચીલના હાથમા રમકડુ બન્યો હતો. લેનીને પણ એક ઠેકાણે કહ્યુ છે કે,' જ્યારે જ્યારે કટોકટી ઉભી થાય છે ત્યારે શાસનકર્તા એક અથવા બીજો માર્ગ શોધી કાઢે છે' ક્રીપ્સ ને હિંદમા આ રીતેજ મોકલવામા આવ્યો હતો બ્રિટિશ શાહીવાદીઓને હિંદના જુસ્સાને ઢીલમા નાખી દેવો હતો એ શાહીવાદીઓ કાંઈ ઓછા મુત્સદી નથી એમની પાસે ત્રણસોવર્ષની મુત્સદગીરી અને અનુભવની આવડત પડી છે

ક્રીપ્સે આવીને દેશના જુદાજુદા કોંગ્રેસ અને લીગના નેતાઓ સાથે મંત્રણાઓ શરૂ કરી. પણ એને કઇ આપવુજ નહોતુ એટલે મંત્રણાઓ ભાગી પડી તેણે બ્રિટિશ વસ્તુની ચોખવટ કરતું એક નિવેદન પ્રગટ કર્યું જેમા બ્રિટિશની શુદ્ધ ભાવના સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો તેણે આક્ષેપ કર્યો કે' હિંદના જુદા જુદા પક્ષના નેતાઓ તેને એકવાર મંત્રણાઓ કરવા માટે મળ્યા તેઓએ સમાનમાર્ગ પર ઉભા રહીને અન્યોન્યના દષ્ટિબિન્દુઓ સમજવા પ્રયત્ન કર્યો નહિ તેઓ કોઈ સમાધાની પર આવી શક્યા જ નહિ'

ક્રીપ્સની આ રાજરમતની ગંધ પંડિત નહેરૂને આવી ગઈ હતી. તેઓ ચમકી ઉઠ્યા હતા હિંદીઓને આવી ગડમથલમા મુકીને પરેશાન

કરવાની શાહીવાદી નીતિની ઝાંખી એમને થઇ ચૂકી હતી. જનતાને તેમણે આ જાળમાં ન ફસાવાની ચેતવણી આપી- ૧૨ મી એપ્રીલ ૧૯૪૨ ના દિને ગોઠવાયેલી અખબાર પરિષદમાં એમણે સૂર કાઢ્યા કે,

'અત્યારે આપણી સમક્ષ એવી ગંભીર પરિસ્થિતિ ઉભી થઈ છે કે કોઈપણ જવાબદાર વ્યક્તિ વર્તમાન મામલાનો પ્રતિરોધ કરીને જેવી તેવી વાતો કરી શકે નહિ. આપણે કડવાશ ધારણ કરવી પાલવે એમ નથી. કારણ કે કડવાશથી આપણે ગેરમાર્ગે દોરવાઈ જઈશું અને આ ગંભીર કટોકટીની પળોએ આપણા કેસલાને નુકશાન પહોંચાડીશું."

પણ ક્રીપ્સ મંત્રણાઓમાંથી કાંઈ શુભ પરિણામ આવ્યું નહિ એ આપણે જાણીએ છીએ. ત્યારે ફરીવાર કોંગ્રેસ કારોબારી સમિતિના બન્ને તટસ્થ અને પ્રગતિવાદી પક્ષોએ સંયુક્તિ સાધી. યુદ્ધ નજીક આવી રહ્યું હતું. જાપાનીઓનો સામનો થવો જ જોઇએ. આઝાદ હિંદની નીતિના ધોરણે કોંગ્રેસ કેવી રીતે યુદ્ધનો સામનો કરે એવી વ્યવસ્થાની જરૂર હતી. પંડિત નહેરૂએ એ સમયે ૧૩ મી એપ્રીલ ૧૯૪૨ ના દિવસે એક નિવેદનદ્વારા જણાવ્યું કે,

' સ્વરક્ષણ અને સ્વવ્યવસ્થાનો કાર્યક્રમ ઉપાડી લેવાની અત્યારે આપણી, કોંગ્રેસના કાર્યકરોની અને બીજા માણસોની ફરજ છે. કદાચ એવો સમય પણ આવે કે જાપાન સામે આપણે ગેરીલા યુદ્ધ લડી લેવું પડે. કોંગ્રેસ કેવો નિર્ણય કરશે, એની મને ખબર નથી. પણ આતો એક સ્વરક્ષની સંસ્થાનો પાયો નાખવાની વાત છે. આ સંસ્થા કે જેની યોજના આપણે ઘડી રહ્યા છીએ તે વર્તમાન પરિસ્થિતિનો મુકાબલો કરવામાં આપણને સહાયરૂપ નીવડશે. મારી તમને સામાન્ય સૂચના છે કે શરણાગતિ સ્વીકારીને શરણે જતાં નહિ. દુશ્મનને કોઈ જાતની મદદ કરતા નહિ. તેમની સામે અસહકારની વલણ અખત્યાર

કરજો. તેમજ દરેક રીતે એમને પરેશાન કરજો. આપણા સશસ્ત્ર લશ્કરો એમની સામે લડી લેશે"

પણ ગાંધીજીને જવાહરલાલની આ વાતો ગમી નહિ. તેમણે ૨૬ મી એપ્રીલના 'હરિજન' મા પંડિતજીની નીતિનો વિરોધ કરતા લખ્યુ કે,

'કોઈપણ જાતના અધિકારના હોદ્દાઓ સ્વીકાર્યા વગર, તેમજ તાજેતરમા બ્રિટિશ સાથેની મંત્રણાઓમાથી નિષ્ફળતા સાપડયા પછી, તેના યુદ્ધ પ્રયત્નોમા આમ હિંસક રીતે સહાય કરવી એ દેશને નીચુ જોવડાવવા જેવુ થશે."

ફરીવાર અલ્હાબાદમા ભરાયેલી એ આઈ સી સી ની બેઠકમા બ્રિટિશ સરકાર સામે ધુંઆંપુંઆં પ્રવચનો થયા. 'હવે સરકાર સાથે સમાધાની કરવા અમે આગળ આવીશુ નહિ' કોંગ્રેસના મતવ્યમાં તેમજ વલણમા ફેરફાર કરાયો હતો ઉપરોક્ત બેઠકમા પંડિત પંતે મુખ્ય ઠરાવ પેશ કરતાં જણા યુ હતુ કે,

'યુદ્ધમાં દેશનો બચાવ જુદી જ રીતે થાય છે હું માનુ છુ કે આપણા મોભાને તેમજ બલિદાનની ભાવનાને છાજે એવી તક જો આપણા હાથમા મૂકવામા આવી હોત તો આપણે એ રીતે આપણાં દેશનો બચાવ કરી શકયા હોત. પણ આપણને એ તક આપવામાં આવી નથી, તેથી હવે જે નામોચી આવે એ બ્રિટિશનું કલંક લેખાશે. સરકાર આપણને માનભરી રીતે જીવવા તો દેતી નથી, પણ એવી રીતે મરવા પણ દેતી નથી"

આમ ગાંધીજીના તટસ્થ તેમજ જવાહરના પ્રગતિવાદી પક્ષો વચ્ચે જુદે જુદે વખતે કોંગ્રેસ કારોબારીમાં આદર્શોની અથડામણ ઉભી થતી હતી. પણ અંતમાં પંડિતજીને નમતુ આપવુ પડયુ. સશસ્ત્ર રીતે

જાપાનીઓ સામે હિંદે લડી લેવું એ પ્રકારના તેમના વિચારો ગાંધીજીને ન રૂચવાથી એ વિચારો પડતાં મૂકવા પડયાં. સરદાર પટેલે આદર્શોની આ મતફેરીઓનું અવલોકન કરતાં જણાવ્યું કે,

'યુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું ત્યારથી બન્ને પક્ષોએ સંયુકત બનીને કાર્યને આગળ ધપાવ્યું છે. પણ આ પ્રસંગે એમ નહિ બની શકે. ગાંધીજી મક્કમ રીતે એમના નિર્ણયને વળગી રહ્યા છે. કારોબારીના કોઈ સભ્યોને જો એમનું પગલું ઠીક ન લાગતું હોય તો તેઓનું પગલું અમને પણ ઠીક નથી લાગતું. મેં તો મારી જાતને ગાંધીજીના હાથમાં સોંપી દીધી છે. આવી કટોકટીની પરિસ્થિતિએ આપણને ગાંધીજી જે દોરવણી આપે છે એ દોરવણી મને સાચી લાગે છે. મુંબઈ ખાતેની એ આઈ. સી. સી. ની બેઠકમાં પણ આવી મતફેરી ઉભી થઈ હતી. ત્યારે સરકાર સાથે સંપર્ક સાધવાની વાતો જુદા જ પ્રકારની હતી. ત્યારે વધુ મંત્રણાઓ કાજે કોંગ્રેસે બારણાં બંધ કર્યા હતા. પણ બારડોલી ખાતેની બેઠકમાં સ્પષ્ટ કરાયું હતું કે તદ્દકુબી માટેની વધુ મંત્રણાઓ કાજે દ્વાર ખુલ્લાં છે. અમારી સહાનુભૂતિઓ મિત્રરાજ્યોની તરફેણમાં હતી. પણ અત્યારે હવે એવો સમય આવ્યો છે કે અમારે કહેવું પડે છે કે સમાધાનીની મંત્રણાઓ કાજે બારણાં સદંતર બંધ છે. આ પગલું વારંવારના અમારા અપમાન થયેથી અમે લીધું છે."

આમ સરકાર અને કોંગ્રેસ વચ્ચેની સંભવીત સમાધાનીમાં અંતરાય પડયે જતો હતો. ગાંધીજી કે જેણે બ્રિટન પ્રત્યે હંમેશાં મૈત્રીભરી દષ્ટિએ જ જોયું છે તેમનો અણગમો પણ વધ્યે જતો હતો. એ સમયે એમણે ૨૬ મી એપ્રીલ ૧૯૪૨ ના 'હરિજન' પત્રમાં લખ્યું કે,

'હિંદના રક્ષણની આ કહેવાતી બધી સરકારી યોજનાઓમાંથી મને કયાંય હિંદની આઝાદીના દર્શન થતાં નથી. રક્ષણની આ યોજ-

નાઓ તો બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનું સંરક્ષણ કરવા જ થઈ રહી હોય એવું મને લાગે છે. બ્રિટિશને જેમ સીંગાપુર જતું કરવું પાલવ્યું, એમ હિંદને પણ એના કિસ્મત પર તેઓ છોડીને ચાલ્યા જાય તો અહિંસક હિંદના ભાગે કાંઈ ગુમાવવા જેવું નહિ લાગે. કદાચ એવું પણ બને કે જાપાનીઓ હિંદને પોતાનું ફોડી લેવાનું પણ કહે."

આ પછી ૧૪ મી ઓગસ્ટને રોજ કોંગ્રેસ કારોબારી સમિતિએ વર્ધા ખાતેની તેની બેઠકમાં ઓગસ્ટનો ઠરાવ ઘડી કાઢ્યો.

ઠરાવમાં કહેવામાં આવ્યું હતું કે,

'ક્રિપ્સ દરખાસ્તોના અસ્વીકારથી નીપજેલી નિરાશા તેમજ હિંદને પોતાની પકડમાં રાખવાની સ્પષ્ટ બ્રિટિશ નીતિથી હિંદી જનતામાં બ્રિટન પ્રત્યે કડવાશ વધી રહી છે. કારોબારી આ કડવાશને શંકાની દૃષ્ટિએ જુએ છે. કદાચ એમાંથી શાંતિનો રાહ છોડીને પ્રજા ક્રાંતિના માર્ગે પણ વળે.'

'વર્ધા ખાતે થયેલો આજ ઠરાવ મુંબઈમાં ભરાયેલી એ. આઈ. સી. સી. ની બેઠકમાં થોડાક સુધારાવધારા સાથે પસાર કરવામાં આવ્યો, તે આ પ્રમાણે હતો.

'બ્રિટિશસત્તા હિંદ પરથી એનો હાથ ઉઠાવી લ્યે તેના પરજ યુદ્ધ, વિજય, તેમજ લોકશાહીની કામયાબીનો આધાર રહે છે. આઝાદ હિંદ નાઝીઓ, ફાસીસ્ટો અને સામ્રાજ્યવાદીઓની પકડમાંથી વિશ્વને મૂક્તિ અપાવવા માટે પોતાની સર્વસાધન સામગ્રીનો ઉપયોગ કરી ચૂકશે. યુદ્ધના ભાવિપર એથી નિર્ણયાત્મક અસર થશે, એટલું જ નહિ, સંયુક્ત રાષ્ટ્રો કે જેની પડખે હિંદ પણ સગૌરવ ઉભું રહેશે, તેમના પક્ષમાં સમસ્ત કચડાયેલી માનવતાને લાવીને મૂકશે, અને આત્મજાગની વિશ્વપ્રેરણા કાજે હિંદ નિરંતર મોખરે રહેશે.

આથી આ એ. આઇ. સી. સી. હિંદમાંથી બ્રિટિશને પોતાનું શાસન ઉઠાવી લેવાની માગણી કરે છે. આઝાદ હિંદની જાહેરાત કર્યા પછી એક કામચલાઉ સરકારની સ્થાપના કરવામા આવશે, અને હિંદ સંયુક્તરાષ્ટ્રોનું સાથી બનીને તેમની મુશ્કેલીઓમાં, તેમના સંયુક્ત સાહસોમાં અને આઝાદીની તેમની લડતમાં સર્વકાઇ હીસ્સો આપીને તેમની પડખે ઉભું રહેશે. આ કામચલાઉ સરકાર દેશના મુખ્ય મુખ્ય પક્ષોના સહકારદ્વારા જ સ્થાપવામાં આવશે તેનું મુખ્ય કામ, આવી રહેલા આક્રમણ સામે લશ્કરો વતી તેમજ અહિંસક શક્તિથી હિંદનું રક્ષણ કરવાનુ રહેશે. યુદ્ધને મદદ કરી રહેલા મોરચાપરના સૈનિકો, કારખાનાઓમાં કામ કરના મજદુરો, તેમજ બીજા માણસોની જીવન પોષણની બધી જરૂરિયાતો પૂરી પાડવામાં આવશે. એટલુજ નહિ, વાસ્તવીકરીતે તેમનાજ હાથમાં બધો અંકુશ અને સત્તા રહેશે.

આથી આ છેલ્લી ઘડીએ એ આઇ. સી. સી બ્રિટન તેમજ સયુક્તરાષ્ટ્રોને વિશ્વ આઝાદીની તમન્ના સાથે હિંદને સ્વતંત્ર કરવા વિનતિ કરે છે. કમીટીને લાગે છે કે શાહીવાદી સત્તાવાળી આ સરકાર, જે આ દેશપર અંકુશ રાખી રહી છે અને પોતાનુ હિત લક્ષ્યમાં રાખીને જ માત્ર શાસન ચલાવી રહી છે, તે, આ દેશને સમસ્ત માનવતાના શ્રેયને લક્ષ્યમાં રાખીને સ્વનિર્ણયનો હક્ક મેળવવાના તેના અવિરત પ્રયત્નોમા અંતરાયો ન નાખે

અવગણી ન શકાય એવા હિંદની આઝાદી તેમજ સ્વનિર્ણયના તેના હક્કો પ્રાપ્ત કરવા માટે, અહિંસાના સિદ્ધાંતોના પાયાપર એક સામુદાયિક અને વિશાળ યોજનાની લડત ચાલુ કરવાનો આથી આ સમિતિ નિર્ણય કરે છે. જેથી આ દેશ તેની ૨૨ વર્ષની શાંત લડતની કારકીર્દીમાથી જે અહિંસક બળ એકઠું કરી શક્યો છે તેનો સમગ્ર ઉપયોગ કરી શકે. આ પ્રકારની લડત ગાંધીજીની રાહબરી નીચેજ ચલાવી શકાય એમ હોવાથી સમિતિ ગાંધીજીને લડતની આગેવાની લેવા,

અને હવે પછીના લેવાનારા પગલામાં દોરવણી આપે એવી વિનંતિ કરે છે.

વધુમાં સમિતિ હિંદની જનતાને પણ વિનંતિ કરે છે કે આ લડતથી તેમના પર જે દુઃખો અને આપત્તિઓ આવી પડે તેને ધીરજપૂર્વક સહન કરવાની શક્તિ કેળવે. તેઓ ગાંધીજીની આગેવાની હેઠળ સંગઠીત બને. અને હિંદની આઝાદીના સાચા સૈનિકો બનીને શિસ્તપૂર્વક તેમની બધી સૂચનાઓ અમલમાં મૂકે. તેઓએ યાદ રાખવું જોઈએ કે આ લડતનો મુખ્ય પાયો અહિંસાના સિદ્ધાંતોપર રચાયેલો છે. કદાચ એવો પણ સમય આવે કે દરેક વ્યક્તિને ગાંધીજીની સલાહ સૂચનાઓ સમયસર ન મળી શકે અને બધી પ્રાંતિય કોંગ્રેસ સમિતિઓની કચેરીઓ એકાએક કામ કરતી બંધ પડી જાય, જ્યારે આવું બને, ત્યારે દરેક સ્ત્રી અને પુરૂષની ફરજ છે કે જેણે આ લડતમાં સક્રીય ભાગ લીધો હોય, તેણે સામાન્ય સૂચનાઓ મળતાંજ વ્યક્તિગત રીતે પોતાની લડતનો કાર્યક્રમ ઘડી કાઢી તેને અમલમાં મૂકી દેવો. દેશની આઝાદીની તમન્ના ધરાવનાં દરેક હિંદીએ પોતેજ આ આઝાદીના કઠણમાર્ગના માર્ગદર્શક થવાનું છે.

અંતમાં આ એ. આઈ. સી.સી. કે જેણે મૂક્ત હિંદની ભાવિ સરકાર રચના પરત્વેનું પોતાનું જે દષ્ટિબિંદુ રજુ કર્યું છે, એને વધુ સ્પષ્ટતાથી રજુ કરતાં જણાવે છે કે, કોંગ્રેસનો ઈરાદો આ સામુદાયિક અગવડદ્વારા કોઈ ખાસ સત્તાનો દોર હાથમાં લેવાનો નથી. પરંતુ આવી કોઈ સત્તા જો હાંસલ થશે, તો એ સત્તા હિંદની સમગ્ર જનતાના હાથમાં અમલીરૂપ ધારણ કરશે."

મુંબઇની એ. આઇ. સી. સી ની બેઠકમાં આ ઓગસ્ટનો ઠરાવ સર્વાનુમતે પસાર કરવામા આવ્યો છતાં જે લડતનું કોંગ્રેસે સરકારને આવ્હાહન દીધું હતુ, એ લડતનો આરંભ કરવામાં ગાંધીજીએ ઢીલ કરી. કોઇપણ સામુદાયિક ચળવળને ઝડપથી ઉપાડીને દેશને ઝંઝાવાતમાં નાખી દેવાની એમની ઇચ્છા નહોતી. એમને એ જોવું હતું કે ઠરાવ પસાર કરાયાથી દેશ તેમજ બ્રિટિશ સરકાર પર એની શું અસર થાય છે ? ઊંડે ઊંડે જરૂર એમની ઇચ્છા હતી કે સરકાર સાથે હજુ-પણ સમાધાની પર આવી શકાય એવા કોઈ સભવીત પગલાં સરકાર લેવાની મનોકામના સેવતી હોય તો એ પગલાં માટે રાહ જોવી.

પણ સરકારે ગાધીજીની આ પ્રમાણેની ધીરજને રાહ જોવાની નીતિનો ઉંધો અર્થ લીધો તેને લાગ્યું કે કોંગ્રેસ ઠરાવ પસાર કરીને અંદરખાનેથી લડતની તૈયારીઓ કરી રહી હતી એટલે સરકાર કે જેને તહકુબીપર આવવાની ઇચ્છા પહેલાં પણ ક્યારેય નહોતી, તેણે ગાધીજી વગેરે દેશના નેતાઓની એકસામટી ધરપકડ કરી. પ્રતિ આક્રમણનુ પ્રથમ પગલું ભર્યું અને ગાધીજીની બધી આશા પડી ભાંગી.

તેમની ધરપકડ બાદ થોડા દિવસે ૧૪ મી ઓગસ્ટ ૧૯૪૨ ના રોજ વાઈસરોય પર લખેલા તેમના એક પત્ર પરથી ગાધીજીની મનો-ભાવનાનો ઉકેલ મળે છે. તેમણે લખ્યુ હતુ,

"સામુદાયિક લડતનો હું વ્યવસ્થિત આરંભ ન કરું ત્યાંસુધી સરકારે સબુરી પકડવી જોઇતી હતી કોઈપણ નિર્ણયાત્મક પગલું ભરવા પહેલા તમને એક પત્રદ્વારા તે વિષે જણાવવાનો મારો ઇરાદો હતો એમ મેં જાહેરમા પણ કહેલુ. એ પત્રદ્વારા મારી ઇચ્છા કોંગ્રેસનો કેસ તમારી સમક્ષ મૂકીને તેની તટસ્થ તપાસની માગણી કરવાની હતી. તમને ખબર તો છે કે કોંગ્રેસની માગણીઓમાં જે કોમ્યુનિટિઓ

હતી એ બધી દૂર કરીને પછી જ તમારી સમક્ષ મૂકવામાં આવી છે અને મને પણ જો તક આપવામાં આવી હોત તો, આપણા માર્ગને રૂંધતી કોઇ મુશ્કેલીઓ નિવારવા હુ મારાથી બનતું બધુ કરત."

૯ મી ઓગસ્ટે ગાંધીજીની ધરપકડ કરવામા આવી કે તરત જ દેશનું વાતાવરણ ઉગ્ર બની ગયુ લોકક્રાંતિનો આરંભ થઇ ચૂક્યો કોંગ્રેસની કેટલીક મંડળીઓએ ભુગર્ભમા રહીને ક્રાંતિને આગળ ધપાવી તેમણે જાહેર પ્રજાને લડતની દોરવણી આપતા પરિપત્રો પ્રગટ કરવા માડ્યા છુપા સાઇક્લોસ્ટાઇલ મશીનો રાતભર ગુંજવા લાગ્યા. આઝાદીનો સંગ્રામ આરંભાઇ ગયો હતો અને સરકારે પણ એને દબાવી દેવા સશસ્ત્ર સામનો શરૂ કર્યો સ્ત્રીઓ અને બાળકો પોલીસના ગોળીબારનો ભોગ બન્યા

સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૫ મા ફરીવાર જ્યારે ગાંધીજીને જેલમુક્ત કરવામાં આવ્યા ત્યારે મુંબઇ ખાતે ભરાયેલી એ આઇ સી સી ની બેઠકમાં ૧૯૪૨ ની આ લોકક્રાંતિ માટે રાષ્ટ્રને અભિનંદન અર્પતો ઠરાવ પસાર કરાવતા ગાંધીજીએ એ લડતના સમર્થનમા કહ્યું કે, 'એ તો સુવિદિત છે' ૮ મી ઓગસ્ટ ૧૯૪૨ ના દિને મુંબઇ ખાતે એ આઇ સી. સી ની ભરવામા આવેલી બેઠકમા સંયુક્ત રાષ્ટ્રોને વિશ્વ આઝાદીના યુદ્ધમા સહકાર આપવાની કોંગ્રેસે દર્શાવેલી ઇચ્છાને અવગણવામા આવી હતી. અને હિંદી નેતાઓના ઉકેલ માટે સરકાર સાથે મંત્રણા કરવા અમે સૂચવેલા પગલાંઓનો જવાબ સરકારે હિંદી જનતા પર ચારેકોરથી મંડાસ્ત્ર સામનો કરી વાળ્યો હતો અને આવી પડેલા યુદ્ધનો ત્રાસ જનતાને વિશેષ પ્રમાણમા ભોગવવો પડયો હતો'

લોકક્રાંતિ અને પછી

લોકો ગાંધીજી વગેરે દેશનેતાઓને મળેલા જેલવાસથી બ્રિટિશ રાજ પ્રત્યે ક્રોધિત બન્યા હતા એ સમયે તેમને કોઈ નેતાની દોરવણીની જરૂર હતી. પણ તેઓ તો બધા જેલના સળિયા પાછળ ધકેલાયા હતા. લોકોએ ગુસ્સામાં આવીને ટેલીફોનના દોરડા કાપી નાખ્યા, વાહનવ્યવહાર ખોરવી નાખ્યો, રેલના પાટા ઉખેડીને ફેંકી દીધા. નાના નાના રેલ્વેના પુલો ઉડાડી મૂકયા. ટપાલ પેટીઓ બાળી મૂકી, અને બીજા અનેક હિંસાના કાર્યો કર્યા.

પાડવા જણાવ્યું અને સ્વયં ચોવીસ કલાકના અનશનવ્રત પર ઉતર્યાં. ગાંધીજીની સૂચના સાથેના એક પરિપત્રમાં આ પ્રમાણે લખ્યું હતું,

'સરકારી કચેરીઓમાં કામ કરતા કારકુનો, તેમજ સરકારી કારખાનાઓમા કામ કરતા મજદુરો, રેલ્વે તેમજ પોસ્ટ ઓફીસોમાં કામ કરતા માણસોએ આ હડતાલમા જોડાવુ નહિ અમારુ ધ્યેય અમે સ્પષ્ટ કરીએ છીએ કે જાપાનીસ, નાઝી, ફાસીસ્ટ, વગેરે સત્તાઓનું આક્રમણ તેમજ બ્રિટિશ રાજસત્તાનો અંકુશ અમે સહન નહિ કરીએ.'

લોકો હિંસાના માર્ગે વળ્યા હતા એ સાચુ હતુ છતા ગાંધીજીએ તો હમેશા અહિંસક લડત પરજ ભાર મૂકેલો હતો. લોકો હિંસાના કાર્યો કરે અને તેમા એમના નામને સાંકળે એ તેમને જરાય પસંદ નહોતું એથી જ્યારે બિહારના એક આગેવાન મર્થકર અનુગ્રહનારાયણે જેલમા એમની મુલાકાત લીધી અને લડત અંગેની એમની દોરવણી માગી, ત્યારે ગાંધીજીએ એમને જે સલાહ આપી હતી એ 'સર્ચલાઇટ' પત્રની ૧૦ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૫ ની આવૃત્તિમા પ્રગટ કરવામા આવી હતી. અનુગ્રહબાબુને મળેલી સૂચના નીચે મુજબ હતી

'મને ગાંધીજીએ ચળવળ અંગે દોરવણી આપતા કહ્યુ કે, "તમારા સમગ્ર કાર્યમા અહિંસક રહેજો હિંસાના અને ભાંગફોડના કાર્યોની એમણે ક્યાર કોઈને સંમતી આપી નથી

તેમણે ભારપૂર્વક જણાવ્યુ હતુ કે મહાસભાવાદીઓએ ભાંગફોડના બનાવોથી દૂર રહેવુ જોઈએ જોકે સરકારે આપણા સંખ્યાબંધ નિર્દોષ માણસોને પૂરા પુરાવાઓ વગર જેલમા ધકેલી દેવાના અને તેમના માથે જુલમો ગુજારવાના જે પગલા લીધા છે, એ લોકોની ભાંગફોડની પ્રવૃત્તિઓથી પણ ચડી જાય એવા ઘૃણાત્મક છે આ

જાતના સરકારના પગલાંનો વિરોધ થવો જ જોઈએ, એવું અહિંસાની દષ્ટિએ ખોટું નથી. તેમણે વધુમાં કહ્યું કે ભાંગફોડને ઉત્તેજન આપીને આપણે એવા જ પ્રકારના રાજ્યઅમલની સ્થાપના કરી શકીશું. એથી એવી પ્રવૃત્તિઓમાં સંડોવાયલાઓને આપણે સહકાર ન આપી શકીએ. ભલે પછી તેઓ આપણને પણ મારી નાખવાની ધમકી આપે."

તાજેતરમાં 'સોશીયલ વેલ્ફેર' નામના અઠવાડીકમાં શ્રી કનૈયાલાલ મુન્શીના પ્રગટ થયેલા અગ્રલેખમાં પણ આ જાતની હિંસાત્મક પ્રવૃતિઓથી દૂર રહેવા શ્રી મુન્શીએ મહાસભાવાદીઓને સલાહ આપી છે. તેઓ લખે છે કે;

'જો આપણે સ્વરાજ હાંસલ કરવું હોય, અને રાષ્ટ્રીય સરકારની સ્થાપના કરવી હોય તો આપણે બુદ્ધિની સ્થિરતાને ડગવા દેવી ન જોઈએ. સશસ્ત્ર લશ્કરો, નૌકા કાફલાઓ, અને વિમાની લશ્કરો, રાજ્યના બળવાન હથિયારો છે. તેમનું મહત્વ તેમની શિસ્તમાં સમાયેલું છે. જો શિસ્તનો નાશ થાય તો રાજ્ય તેમજ સમાજ બન્ને જંગલીયતમાં સરી પડે.

ક્રાંતિમાં પણ જ્યારે કોઈ લશ્કરનો અમૂક ભાગ સ્વદેશાભિમાનીઓ સાથે ભળી જાય તે પગલું અશિસ્ત ભર્યું ન ગણાય. લશ્કરો તો તેની મૂળની શિસ્તની ભાવનાએ લશ્કર જ ગણાવાનું. એમાં પરિવર્તન માત્ર વફાદારીનુ જ થાય છે."

પણ ૧૯૪૨ ની લોકક્રાંતિમા લોકોએ સ્થિરબુદ્ધિ અને શિસ્ત બન્ને ગુમાવ્યા હતા. કારણ કે એ સમય જ અંધાધુધીનો હતો. દેશને દોરવણી આપનારા પીઢનેતાઓ જેલમા પડ્યા હોવાથી જુવાન બળવાખોર નેતાઓ આગળ ધસી આવ્યા. શ્રીમતી અરૂણા એ સૌના મોખરે હતા. ઑગસ્ટની લડત એ નવીન ક્રાંતિની ચીનગારી હતી. હિંદભરમાં

ત્યારે નવો જુસ્સો જાગ્યો હતો ઈતિહાસનું પુનરાવર્તન થઈ રહ્યું હતું લોકોને ભણકારા વાગી રહ્યા હતા કે આઝાદી આવી રહી છે એ હાથવેંતમાં છે એ અરસામાં પ્રજાના જુસ્સાને દબાવી સરકારે લીધેલાં પ્રતિઆક્રમણકારી પગલાં છતાં પ્રજાનો જુસ્સો અણનમ રહ્યો હતો, એટલું જ નહિ વધુ સતેજ બન્યો હતો.

એકબાજુ હિંદવ્યાપી દુષ્કાળની કારમી યાતનાઓ સભળાઈ રહી હતી. બંગાળમાં દરરોજના હજારો માણસો ખોરાક વગર તરફડીને મરતાં હતા. જાપાની લશ્કરો હિંદની ધરતીને પચાવી પાડવા આગળ ધસી રહ્યા હતા, સરકાર એમને હાંકી કાઢવા તનતોડ પ્રયત્નો કરી રહી હતી, ત્યારે ઑગસ્ટની ક્રાંતિ સર્જાઈ રહી હતી

શ્રીમતી અરૂણા અને તેમના બીજા સાથી નવનીડીયાળ કાર્યકરોએ જ્યારે જોયું કે અન્ય દેશનેતાઓની જેમ જો તેમને પણ બંદીખાને નાખવામાં આવશે તો લડતની પ્રવૃતિઓ ભાંગી પડી જશે. એથીજ તેઓએ ભુગર્ભવાસ સ્વીકાર્યો તેમનું ધ્યેય ત્રણ સપ્તાહમાં જ આઝાદી લુંટી લેવાનું હતું

તેમને સુશુપ્ત પડેલી જનશક્તિનું ભાન પ્રથમવાર ૧૯૪૨ માજ થયું સશસ્ત્ર સલ્તનત સામેના જનતાના નિશસ્ત્ર બળવાએ દેખાડી આપ્યું કે જેલમાં પૂરાઈ જવું એ તો વાસ્તવીકતાથી છટકી જવા બરાબર હતું

એ વખતમાં બાલીયા, સતારા ભાગલપુર, મીદનાપુર, વગેરે ગામોની પ્રજાએ જે પરાક્રમો કર્યાં અને સરકારના જુલ્મોનો સામનો કર્યો એથી હિંદ સુમાહિતગાર છે પ્રજામાં દેશપ્રેમનો ઉન્નત પ્રાણ ધબકતો હતો રાષ્ટ્રવાદની આંધી ઉઠી હતી એની સામે કોઈ માથુ ઉચકી શકે એમ નહોતું રાષ્ટ્રવિરોધી કોઈપણ પ્રવૃતિને ત્યારે પ્રજા સાંખી શકે એમ નહોતી

આ લોકક્રાંતિનો પ્રથમ જ્વાળ અમદાવાદમાં આવ્યો. લડતને કચડી નાખવાની સરકારે અખત્યાર કરેલી પ્રત્યાઘાતી વલણ સામે વિરોધ દર્શાવવા અમદાવાદમા નીકળેલા સરઘસપર પોલીસે કરેલા ગોળીબારમાં ઉમાભાઇ કડીઆ નામનો વીસ વર્ષનો જુવાન વીંવાઈને શહીદ થયો. ક્રાંતિના પ્રથમ પગરણ મંડાઇ ચૂકયા લોકો અને પોલીસ વચ્ચે એ જુવાન ઉભો હતો. એવામાં પોલીસે ગોળીબાર શરૂ કર્યો પ્રથમ ઉમાભાઇ કામમા આવી ગયો.

નાના મોટા કોંગ્રેસના બધા આગેવાનોને પકડી લેવાના ખાનગી ફરમાનો નીકળી ચૂકયા હતા. પ્રથમ તો કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિના બધા સભ્યોની સામુદાયિક ધરપકડ કરવામા આવી કેટલાક બહુ મોટા નહિ એવા નેતાઓ અદ્રશ્ય થયા પણ તેઓ અદ્રશ્ય થવાથી વધુ ભયરૂપ મનાવા લાગ્યા અદ્રષ્ય બનેલા આગેવાનોએ ભુગર્ભપ્રવૃત્તિઓ આરંભી દીધી. અને એ વાતાવરણમા જે પ્રકારની લડત ચલાવવી જોઈએ એવી લડત નોકરશાહી સામે શરૂ કરી દીધી તેમા મહિલાઓ પણ હતી. સરકારે એમાની બે મહિલાઓને પકડી લીધી, તેમના નામ ઉષા મહેતા અને એલાઇસ એદવર્સ, ત્રણ બીજા બહેન જે અત્યારે આપણામા સુપરિચિત થઈ પડયા છે તે અરૂણા અસફઅલીનો કયાય પત્તો લાગ્યો નહિ તેઓ ઘડીમા અહીં, ઘડીમા તહીં, એમ બધે ઠેકાણે દેખાવ દેતા હતા છતા છુપી પોલીસનો પંજો એમને પહોચી શકતો નહોતો. તેમના ઘરપર સરકારી નોટીસ લગાડવામાં આવી, અને આપેલી મુદતમા સરકારને શરણે આવવાનું ફરમાન કરવામાં આવ્યુ સમય વીતી ગયો છતા અરૂણાબેન શરણે ગયા નહિ તેઓ ભુગર્ભમાજ સતાઇ રહ્યા તેમના ઘર તેમજ મોટરકારનો કબ્જો સરકારે લઈ લીધો. તેમની સામે ત્રણ કેસ ઘડવામાં આવ્યા. કેટલાક સરકારી માણસોએ તો જેલમા બીજા કેદીઓની સગાથે રહી એમના અજ્ઞાતવાસની માહિતીઓ મેળવવા અથાગ પ્રયત્નો કર્યા પણ સરકાર

જે મહિલાને શોધી રહી હતી એતો છુપી પોલીસથી પણ વધુ ચબરાક નીવડી

એ વખત એવો હતો જ્યારે એમના સ્વામી બેરીસ્ટર અસફઅલી ગંભીર માંદગીમાં પટકાઈ પડ્યા હતા એમની સાનિધ્યમાં રહેવાનું અરૂણાને બહુ મન હતું છતા એમને દૂરદૂર ભાગવું પડતું હતું કારણ કે છુપી પોલીસ શ્રી આસફઅલીની દરેક હીલચાલ ઉપર ચાંપતી દેખરેખ રાખી રહી હતી

લોકક્રાંતિના જુવાળમા ત્રણ વ્યક્તિઓ મોખરે હતી શ્રીમતી અરૂણા આસફઅલી, શ્રી જયપ્રકાશ નારાયણ, અને શ્રી રામમનોહર લોહિયા શ્રી ઊષા મહેતાની પ્રવૃતિઓ પણ વેગ પકડી રહી હતી આ બધા સમાજવાદી નવજુવાન કાર્યકરોએ ભુગર્ભમા રહીને ક્રાંતિની ચળવળને આગળ ધપાવવા, લોકોમા આઝાદીની ભાવના જાગ્રત કરવા, અને એમ કરવા જતા કદાચ શહીદ થવુ પડે તો ક્રાંતિની જ્વાળામા હોમાઈને પણ આઝાદીની જ્વાળાને સચેત રાખવાની તમન્નાને મોખરા પર મૂકી હતી

સામ્યવાદીઓએ ૧૯૪૨ ની લોકક્રાંતિ પર વારંવાર ટકોર કરી છે તેઓ કહે છે કે લોકો સમક્ષ કોંગ્રેસે કોઈ જાતનો કાર્યક્રમ મૂક્યો નહોતો તેથી દેશમા અંધાધુંધી ફેલાવા પામી અને તેઓએ ફાવે તેવો કાર્યક્રમ અપનાવ્યો પણ આ આક્ષેપ બીનપાયાદાર છે મુંબઈની એ આઈ સી સી મા પસાર થયેલા ઠરાવમા એ વસ્તુ સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે, દરેક વ્યક્તિ કંઈપણ કરવા સ્વતંત્ર હોવાથી, અને 'કરો યા મરો' એવો કોંગ્રેસનો આદેશ હોવાથી દરેકે પોતાનો કાર્યક્રમ રચી લેવાનો હતો

ઉપર જણાવેલા જુવાન ક્રાંતિકારીઓએ દેશમા ક્રાંતિ જગવવા

મંડાણ માંડ્યા ત્યારે એ વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્યને અગ્રસ્થાન આપ્યુ હતું જોકે ગાંધીજીને આ ક્રાંતિવાદીઓની કેટલીક હિંસાત્મક પ્રવૃત્તિઓ ગમતી નહોતી. એમણે છેવટસુધી એ પ્રવૃત્તિઓનો વિરોધ કર્યો હતો. ગાંધીજીએ ખુદ એમના ખૂબ નીકટના સહકાર્યકર શ્રી કિશોરલાલ મશરૂવાળાના એક હિંસાત્મક નિવેદનપર પણ ટીકાઓ કરી હતી, એટલે આ નવજુવાન ક્રાંતિવાદીઓને તેઓ સહન કરી લે તેમ નહોતા પણ એવી ક્રાંતિવાદીઓ ગાંધીજી સાથે ઝઘડો કરવા બેસે એમ નહોતા. એમને તો કામ કરવુ હતુ ઝઘડો કરવો નહોતો

શ્રી રામમનોહર લોહિયાએ ૯ મી ઓગસ્ટે આ લડત પરત્વે એક નિવેદન કર્યું હતુ એમા ઉપરનો ધ્વનિ ફૂટે છે નિવેદનમા તેમણે જણાવ્યુ હતું કે,

'ગાંધીજી આપણી ક્રાંતિની ચળવળને વખોડી કાઢે તેથી આપણે તેમની સાથે ઝઘડો કરવા બેસીશુ નહિ કેટલીકવાર જોકે મને તેમની સાથે તેમજ કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિ સાથે ઝઘડવાનુ મન થાય છે, પણ મને નથી લાગતુ કારોબારી સમિતિ કાંઈ એમ પૂરવાર કરવા માગતી નથી કે ગાંધીજીનો આ વિરોધ આમજનતાના ભલા કાજે તેમજ ઉન્નતિકરણ માટે છે અને આપણે પણ જાગેબારીને એ માટે નીંદી ન શકીએ કારોબારી કહે છે કે જેઓ આ જાતની ક્રાંતિનો વિરોધ કરી રહ્યા છે તેઓ એવા નેતાઓ છે કે જેમણે છેલ્લા પચ્ચીસ વર્ષ થયા કોંગ્રેસ માટે અવિરત શ્રમ ઉઠાવ્યો છે, અને બલીદાનો આપ્યા છે આપણે પણ સમજીએ કે આ નેતાઓ તેમના ડહાપણ અને બુદ્ધિથી આપણને રાજકીયક્ષેત્રમા દોરવણી આપે પણ તેથી આપણી ક્રાંતિની રચના માટે તેઓને આપણે જોખમદાર ગણાવી શકીએ નહિ"

આ ક્રાંતિદળના એક બીજા આગેવાન શ્રી જયપ્રકાશ નારયણે પણ આઝાદીના સર્વ સૈનિકોને લખેલા ખુલ્લા પત્રમાં ઉત્તરોત્તર આ ક્રાંતિદળની રચના કેવી રીતે વિકાસ પકડતી ગઇ એનો ઉલ્લેખ કરતાં લખ્યું છે કે,

"પ્રથમ તો રાષ્ટ્રવાદી ક્રાંતિકારોની એવી કોઈ સરંચાજ અસ્તીત્વમાં નહોતી, કે જેઓ લોકોને ચળવળ સંબધી દોરવણી આપી શકે. કોંગ્રેસને પણ બહુ ઓછી ખબર હતી કે આ લડત આટલું મોટું સ્વરૂપ પકડશે.

ધીમે ધીમે એ એટલા વિશાળ ક્ષેત્રમાં ફેલાવા પામી કે કેટલક આગેવાન કોંગ્રેસ નેતાઓ તો વિસ્મયમાં પડી ગયા. એમને લાગ્યુ કે લોકો જે કાર્ય કરી રહ્યા હતા એ બરાબર હતું. તેમનું ધ્યેય આઝાદી હાંસલ કરવાનું હતું અને એમાં ખોટું પણ શું હતું? આપણે જાણીએ છીએ કે સામાન્યરીતે દરેક મહાસભાવાદી કાર્યકર દેશાભિમાની હોય છે. આ તમન્નાથી જ એ કોંગ્રેસમા જોડાય છે. અત્યારસુધીમાં કોંગ્રેસની કોઇને કોઈ લડતમાં થોડુંક સહન કરીને, થોડોક ભોગ આપીને એ કાર્યશીલ બન્યો હોય છે. તેને કોઈ રાજદ્વારી આદર્શોની દોરવણી નથી હોતી. તે હમેશા કોઈ રાષ્ટ્રવાદી છાપાઓ વાચતો હોય છે પણ એનું ઘડતર તો કડવા અનુભવો અને યાતનાઓ વચ્ચે જ થયુ હોય છે. આવા કાર્યકરોએ જ ક્રાંતિદળની રચના કરી અને કાર્યને વેગ આપ્યો.

આ નવા ક્રાંતિવાદીઓએ લોકોને લડતની દોરવણી અને સૂચનાઓ આપી. શ્રી જયપ્રકાશ નારાયણે આઝાદીના સૈનિકોને ઉદ્દેશીને લખેલા એક બીજા પત્રમા જણાવ્યુ કે,

"છેલ્લા થોડા મહિનાઓ થયા ગાંધીજી અને વાઇસરોય વચ્ચે ચાલેલા પત્રવ્યવહારમાંથી એક વિષમ ફણગો ફુટી નીકળ્યો છે. લોકો

હિંસા અને અહિંસાના પ્રશ્ન વચ્ચે ઝોલા ખાય છે. મને લાગે છે કે આ તબક્કે હિંસા અને અહિંસા વચ્ચેની પસંદગી નિરર્થક છે. આઝાદીનો દરેક સૈનિક તેને ઠીક લાગે એ પદ્ધતિએ કાર્ય કરવા સ્વતંત્ર છે. જેમને અન્યમાર્ગો પકડવા હોય તેઓ તેમ કરી શકે છે. માત્ર તેમણે એટલું જ જોવાનું કે તેઓ અન્યોન્યની અથડામણમાં ન આવે. જ્યાં 'કરો યા મરો' એ કાર્યસિદ્ધિનો મંત્ર હોય ત્યાં અથડામણનો પ્રશ્ન રહેતો જ નથી."

૯મી ઓગસ્ટના દિવસે આ ક્રાંતિવાદીઓએ દેશમાં એક સામુદાયિક હડતાલ પાડવાની ઘોષણા કરી. મજુરોને કામધંધો તેમજ વાહન-વ્હેવારના સંબંધમાં સહાય ન કરવા વિનતિઓ કરવામાં આવી. પણ સામ્યવાદીઓ તેમાં ન ભળ્યા છતાં પરિણામ સરસ આવ્યું. એ. આઈ. સી સી. એ સત્તાવાર રીતે હિંદીમજુરોને કરેલી જાહેર વિનંતિ નીચે મુજબ હતી.

" કદાચ સામ્યવાદીઓ તમને મજુરોને એમ સમજાવતા હશે કે મિત્રરાજ્યોની યુદ્ધની તૈયારીઓમાં આ જાતની સામુદાયિક હડતાલથી ખલેલ પહોંચશે. પણ ત્યારે આપણાં સ્વબચાવનું શું ? આપણાં સ્વરક્ષણના પ્રયત્નો તો ઈંગ્લાંડ કેટલાય સમયથી તોડી રહ્યું છે. અને સાથીરાજ્યો તેને એ કાર્યમાં ટેકોપણ આપી રહ્યા છે. ક્રાંતિ કોઇ સમયની રાહ જોઇને બેસી રહેતી નથી. તમે મજદુરોએ કામધંધા બંધ કરી, કારખનાઓને તિલાંજલિ આપી છે એથી તમને અમારા અભિનંદન છે. ક્રાંતિની લડતને તમે ટેકો આપતા રહેશો તો અંતમાં આપણે વિજયી નીવડીશું"

ઓગસ્ટ ૧૯૪૨ પછીના દિવસો અત્યંત કઠીન બન્યા હતાં. રાષ્ટ્રમાં અંધાધુંધી અને અન્નસંકટની કટોકટી ઉભી થઈ હતી. ઓક્ટો-

બગમાસમા આ સરકારને ખબર હોવા છતા તે યુદ્ધમા સંડોવાયેલી હતી એથી યોગ્ય પગલા લઈ શકી નહિ

આ સમયમા રાજકીય દૃષ્ટિએ બધા લોકો બ્રિટિશ સરકાર સામે દ્વેષ ધરાવતા થયા હતા અને સામાજિક રીતે વ્યક્તિ સામે વ્યક્તિ ઘૂરકી રહી હતી કારણકે કાળાબજારો ઉભા થયા હતા દરેકને શ્રીમંત બનવુ હતુ બુદ્ધિમાન વર્ગે ત્રીજો માર્ગ પકડ્યો હતો કોંગ્રેસની લડતને ટેકો આપવો અને આંદોલનોથી કાળાબજારો ઉભા કરીને પૈસાદાર બની જવુ તેમને મન જૂની દુનિયાનો નાશ થયો હતો અને તે સાથે જૂનુ રાજકારણ અને સંસ્કૃતિ પણ નાશ પામ્યા હતા તેમના માટે નવી દુનિયાનું સર્જન થયુ હતુ, જેમા તેઓનો અમલ શરૂ થયો હતો અને તેઓ ધારે તેમ કરી શકે એમ હતા

આ આપવાથી શરમ કે આ બધુ લખવુ એટલુજ શરમજનક છે દરેક વર્ગમાં વ્યક્તિ સામે વ્યક્તિ અને સબંધીઓ સામે સબંધીઓ લડી રહ્યા હતા દરેકને કોઈ ને કોઈ લાલચ હતી તેમનો કોઈ સગો વધુ લાંચ આપીને માલ ન લઈ જાય એની ચાંપતી નજર તેઓ રાખી રહ્યા હતા. ખેડુતો પાસેથી કોઈ અજાણ્યો લક્ષ્મીપતિ વધુ પૈસા આપીને બધુ ધાન્ય પોતાના ધાન્ય ભંડારોમા સંતાડી ન લે એની બરાબર ખબર તેઓ રાખતા હતા

ઓળખાવે છે, તેઓ પણ આ કાર્યમાં સંડોવાયેલા છે. કારણ કે તેમને યુદ્ધના પડદા આડે નફો મેળવી શ્રીમંત બનવું છે.'

આ સંગ્રહખોરીથી એકબાજુ જનતા પીસાઈ રહી હતી, ત્યારે જાપાનીઓના આ દેશપરના આક્રમણના ભણકારા પણ વાગી રહ્યા હતા. શ્રીયુત અચ્યુત પટ્વર્ધને 'ઇન્કીલાબ' નામના પત્રમાંથી ઉતારા ટાંકીને જાપાનના હુમલાની અગાહીઓ કરવા માંડી હતી. આ ઇન્કીલાબ માસિકના તંત્રીઓ શ્રીમતી અરૂણા તેમજ રામમનોહર લોહિયા હતા. શ્રી અચ્યુત પટ્વર્ધને તેમાંથી ઉતારો ટાંકતા જણાવ્યું કે,

'આપણામાંનો સામાન્ય માણસ પણ એને મળેલી બુદ્ધિથી કહી શકે એમ છે કે આપણાં જીવન અને આપણા માન મિલ્કત જે અત્યારસુધી બ્રિટિશ અંકુશ હેઠળ હતા એ અંકુશ હવે હટવા લાગ્યો છે. બ્રિટિશના અપ્રતિકારી રાજ્યશાસનના દિવસો હવે પૂરા થવા આવ્યા છે."

ø ø ø

લોકક્રાંતિની અસર બંગાળ અને બીજા પ્રાંતોમાં

૧૯૪૨ની લોકક્રાંતિમાં લોકોએ બંગાળ તેમજ અન્ય પ્રાંતોમાં કેવો ભાગ ભજવ્યો અને કેવી યાતનાઓ સહન કરી એ ઘટનાનો આખો અહેવાલ સરકારી પ્રતિબંધનો ઘટ્ટ પડદો ભેદીને બહારના જગતને હજુ સુધી મળી શક્યો નથી. છતાં ગાંધીજી સાથેની મંડળીમાં આ બન્ને પ્રાંતો અને ગામડાઓની કંગાલ અવસ્થાનો ચીતાર જોવા ગયેલા એક ભાઈએ એમના પરિભ્રમણોમાં આપ્યો છે. તેઓ લખે છે:

'હુગલીની સ્વારી પછી અમે બધા ગાંધીજી સાથે બાર વાગે ડાયમંડ હાર્બર પહોંચ્યા. ત્યાંની શાંતિનો ગાંધીજીએ પૂરો આસ્વાદ લીધો. અમે ડાયમંડ હાર્બર ખાતે ઉતર્યાં તે પહેલાં રાબેતા મુજબનો એમણે એમનો બપોરનો આરામ લઈ લીધો હતો. નદીનો કિનારો

લોકોથી ચીકાર ભરાઈ ગયો હતો. આ લોકો આજુબાજુના ગામડાઓમાંથી આવતાં હતાં અને કિનારાપરના સભાસ્થળપર ગાંધીજીને સાંભળવા માટે ભેગા થયાં હતાં. ત્યાં સાયંપ્રાર્થના કર્યા પછી સાંજે ૩-૩૦ કલાકે અમે ડાયમંડ હાર્બર છોડયું અને નદીની બીજી બાજુએ જઇ પહોંચ્યા. એ પછી અમે નાની બોટોમાં બેઠાં જે અમને મહિશાદલની અમારી મંઝીલે લઈ જવાની હતી. નદિ અને નહેરના કિનારા આગળ લોકો ભેગાં થયા હતા.

પરંતુ અહીં પણ કશા પોકારો થયા નહિ. ૨૦ થી ૩૦ માઇલના ઘેરાવામાના વિસ્તારમાંથી ૫૦ થી ૬૦ હજાર લોકો પ્રાર્થનામાં હાજરી આપતા હતા. છતાં અમે કશી ગરબડ કે અશાંતિ જોઇ નહિ. સ્થાનિક નેતાઓ લોકો ઉપર કેટલો કાબુ ધરાવતા હતા તેનો આ પૂરાવો હતો. જ્યાં લોકોનાં ટોળા ગમે તે રીતે વર્તતા હોય તેઓ દેખીતી રીતે પોતાના નેતાઓની ઇચ્છાને આધીન હોતા નથી. અહીં મહાસભાવાદીઓ રોજબરોજ અસરકારક કાર્ય બજાવતા હોવાથી એમનો હુકમ અચ્છીરીતે બજાવવામાં આવતો હતો. અમને કહેવામાં આવ્યુ હતું કે સ્થાનિક નેતાઓ શાંત કાર્યકરો હતા એટલે બહારની દુનિયા એમને જાણતી નહોતી. એ કાર્યકરો જાહેરાતથી દૂર રહેવા માંગતા હતા. મીદનાપોર મોખરે રહ્યું હતું એ હકીકત એમના પ્રયાસોને જ આભારી હતી.

૧૯૪૨માં બ્રિટિશો પાછા હઠી જાય તો જાપાનીસો સામે સ્વબચાવ માટે તેઓએ એ વિસ્તારને વ્યવસ્થિત બનાવ્યો હતો. સરકારે એમની પાસેથી બળજબરીથી મોટર લોરીઓ, બસો, બોટો અને સાયકલો લઈ લીધી હતી. જેથી જાપાનીસોના હાથમાં આ ટ્રાન્સપોર્ટ જઈ ન પડે. આ ગભરાટના પગલાંથી એમને માલમ પડયુ કે જાપાનીસો કોઇપણ પળે આવી પહોંચશે એટલુ જ નહિ સત્તાવાળાઓ પણ અદશ્ય થઇ લોકોને તેમના કિસ્મત પર છોડી દેશે.

આથી એ લોકોએ લોકોના સ્વબચાવ માટે તૈયારીઓ કરવા માંડી. તેઓએ એક મહિનાની મુદતમાં ૩૦૦૦ જેટલા સ્વયંસેવકો તૈયાર કર્યાં. એ સંખ્યા વધીને ૫૦૦૦ ની થવા પામી. જેમાં કેટલીક મહિલાઓ પણ હતી -

પૈસા, ચોખા અને ડાંગર એકઠા કરવામાં આવ્યા. લોકોને નીડર બનવા કહેવામાં આવ્યું. અને જુલ્મોનો સામનો કરવા પોતાના સાધનો ઉપર આધાર રાખવાનું તેમને જણાવવામાં આવ્યું. આમ આખા વિભાગને સફળપૂર્વક તાલીમ અપાઈ હતી આ લોકો ખૂબ જ શિસ્તબદ્ધ અને શાંત હતા એ શું આશ્ચર્યકારક ન હતું ?

એમના નેતાઓ માત્ર ભાષણો કે ઝંઝાવાત ન હતા. તેઓ ચૂંટણી દરમ્યાન ઝડપી પ્રવાસો કરે છે અને પછી લોકોના જીવનમાંથી અદૃશ્ય થઈ જાય છે તેઓ એમની સાથે જીવ્યા હતા અને એમણે સંગીન કાર્ય બજાવ્યું હતું. જોહાકી, લૂંટ, અત્યાચાર અને જુલ્મનાએ દિવસો દરમ્યાન આવેલા વાવાઝોડાએ આ ભૂમિને છિન્નભિન્ન કરી નાખી હતી. અને કેટલાય લોકો ઘરબાર વગરના બન્યાં હતાં. અધૂરામાં પૂરો દુષ્કાળનો રાક્ષસ ધસી આવ્યો હતો જેથી ઘણા માણસો ભૂખ અને દર્દથી મૃત્યુ પામ્યા. જેલ બહાર રહેવા પામેલા થોડાક કોંગ્રેસ કાર્યકરો, અને બીજાં એ પ્રદેશના પરિચિતો આ વખતે સંકટગ્રસ્તોને સહાય આપવા એકઠા થયા. અને એક સ્થાનિક રાહત સમિતિ નીમી. આ રાહત સમિતિના આશ્રયે ૬ આશ્રયસ્થાનો, ૬ સરતાદરે અનાજ મેળવવાના કેન્દ્રો, ૧૫ દાકતરી રાહતના કેન્દ્રો, ૪ મફત દૂધ મેળવવાના કેન્દ્રો, ૧૨ બીયા વહેંચણી કરતાં કેન્દ્રો, ૪ ભાત સાફસુફી કેન્દ્રો, ૧ તેલ કાઢવાની ઘાણી, અને ૩ ખાદી કેન્દ્રો ખોલવામાં આવ્યા હતા. આ કેન્દ્રોએ ચોખા, કાપડ, ધાબળા અને દવાદારૂ લોકોમા વહેંચી આપ્યા, જેની કિંમતનો અડસટ્ટો રૂપિયા ૧,૫૮૦૦૦ સુધીનો થાય છે. સરકારી જોહાકી સામે આપણા નેતાઓએ ભયવિહિન હિંમ-

તથી, અથાગપરિશ્રમથી, અને અપૂર્વ શક્તિથી, લોકશક્તિનું જે સંગઠન કર્યું એ કયા શૌર્યરંગે રંગાયેલી છે.

જર્મન હુમલાખોરોનો રશિયાએ જે સામનો કર્યો હતો એના પ્રશંશાગાન આપણે ગાઇએ છીએ. પણ જુલ્મના આ સમયમાં જીલ્લાના આ લોકોએ જે કામ કર્યાં છે એ ઓછા નોંધપાત્ર નથી.

તેમણે રાષ્ટ્રીય સરકારની સ્થાપના કરી હતી. અને એક સર-મુખત્યારની નીમણુંક પણ કરી હતી, જેને કોંગ્રેસે આપેલી સત્તાઓની મર્યાદામાં રહી કામ કરવાનુ હતુ. આ સરમુખત્યારને બીજા પ્રધાનોની સહાય આપવામાં આવી હતી, અને કાયદો, વ્યવસ્થા, જાહેર તંદુરસ્તી, શિક્ષણ, ન્યાય, ખેતીવાડી અને પ્રચારના બધા અંગો તેઓ સંભાળતા હતા. તેમની પાસે પોતાનું પોસ્ટ ખાતુ હતું ભાંગફોડ કરનારા, ચોર લુટારાઓ વગેરેને પકડવામા આવતા હતા, અને તેમના પર કાયદા પ્રમાણે પગલાં લેવામાં આવતા હતા

સ્વયંસેવકોનું એક લશ્કર બનાવવામા આવ્યુ હતું. તેમાં એક અધિકારી અને સેનાપતિની નીમણુંક કરવામાં આવી હતી. લશ્કરને વિવિધ ખાતાઓ હતા જેવા કે લડાયકખાતુ, પોલીસખાતુ વગેરે. એક એમ્બ્યુલન્સ સાથે થોડાક પાવરધા દાકતરો, કમ્પાઉન્ડરો, બીછાનાં ઉપાડનારાઓ અને થોડીક નર્સો પણ રાખવામા આવતાં હતાં

સરકારે આ સંસ્થાને એક પરિપત્ર દ્વારા અંજલિ આપતાં લખ્યું છે કે, ૧૯૪૨–૪૩ ની ભાંગફોડની થોડી હકીકતો નોંધપાત્ર છે. બંગાલ પ્રાંતના મીદનાપોરમા લુટારાઓને બહુ સંભાળપૂર્વક અને સાવચેતીથી પકડવામાં આવતા હતા. એમને વખતી અર્થસૂચક સૂચનાઓ આપવાની પદ્ધતિ દાખલ કરવામા આવી હતી અને અગાઉથી આપેલા

સંકેત મુજબ તેમની હીલચાલ અંગે જાણ મેળવવામા આવતી હતી. લુંટારાઓની પાછળ પડેલા લશ્કરો સાથે દાકતરો અને નર્સોની ટુકડીઓ હંમેશા જતી અને જખ્મી થયેલાઓની સારવાર કરતી આ પ્રમાણે છુપીપોલીસની આ પદ્ધતિ મહત્વનુ કાર્ય કરતી

આ સર્વ કરનાર રાષ્ટ્રીય સરકારે ૧૭ મી ડીસેમ્બર ૧૯૪૨ થી ૮ મી ઓગસ્ટ ૧૯૪૪ સુધી રાજ્ય કર્યું ગાંધીજીના ૨૯ મી જુલાઈ અને ૬ ઠ્ઠી ઓગસ્ટ ૧૯૪૪ ના લડતને ખેંચી લેવાના અને નેતાઓને તાબે થઈ જવાના છાપાં જોગા કરેલા નિવેદનોને લીધે એને વીખેરી નાખવામા આવી હતી એ ખરૂં છે કે સરકારે સાથે મળી જવાના થક પર કેટલાક નોકો પર વારવાર કરવામા આવતા હુમલાઓને લીધે આ પ્રદેશે જે કાંઈ મેળવ્યુ હતુ એ બધુ ધૂળ મળી જતુ હતુ ગાંધીજીએ આવા બનાવોની વિગતવાર તપાસ કરી અને તે સાંભળીને બહુ દુઃખી થયા તેમણે કહ્યું કે આપણી રાષ્ટ્રીય સરકાર બીજી સરકારો જેવી ન જોઈએ એતો સંપૂર્ણ અહિંસક જ હોવી જોઈએ

બંગાળના બીજા કોઈપણ સ્થળ કરતા આ સ્થળની જ મુલાકાત લેવાનું અમે શા માટે પ્રથમ પસંદ કર્યું એના જવાબમાં એમજ કહેવાનું કે બીજા કોઈપણ ભાગ કરતાં આ સ્થળે વધુ ખરાબ રીતે પોલીસ અને લશ્કરીઓની ગુંડાગીરી આગ વાવાઝોડા અને દુકાળની ભયંકર યાતના સહન કરી છે લોકોના દુઃખથી ગાંધીજીને ઘણુ લાગી આવ્યુ હતુ અને તેમને ખાસ આશ્વાસન આપવા તેઓએ અહીંની મુલાકાત લીધી હતી.

અમારી ટુંક રોકાણ દરમ્યાન અમે આજુબાજુના ગામડાઓની મુલાકાત પણ લીધી તેમાના કેટલાક ઉપર પોલીસે વારવાર હુમલા કર્યા હતા તેમણે ક્રૂરતા સહન કરી હતી. પણ આવા જુલ્મોમાં ક્યાંઈ

જવાને બદલે લેકોમાં આત્મશ્રદ્ધા અને હિંમતનું નવું જોમ ઉભરાયું હતું, અને વિદેશી સત્તાની ધુસરીને ફેંકી દેવાની ભાવના જાગ્રત થઇ હતી. તેઓ સ્વતંત્ર માનસના, ખુલ્લાં મેદાનોના વાસી હતાં. અને કોઈની પણ સત્તા સહન કરે એવા નહોતા.

જ્યાંજ્યા અમે ગયા ત્યાં ત્યા અમે પોલીસે બાળી નાખેલાં ઘરો, ગોળીથી વીંધાયેલા શરીરવાળા છોકરાઓ, વિધવા બનેલી સ્ત્રીઓ, અને પોલીસના જુલ્મી વર્તનમાં સહાય કરવાને ઇન્કાર કરનારા માણસો જેમને એ માટે જેલોમા ધકેલવામાં આવ્યા હતા તેઓને અમે જોયા. તેઓએ એ સમયે જે કર્યું તેની યાદ કરતા તેઓ અભિમાન લેતા હતાં.

અમે મહિશાદલ પહોંચ્યા પછી બીજે દિવસે હું અને મારો મિત્ર ખેતરોમાં ફરવા ગયા. ત્યાં રસ્તાની એક બાજુએ માનવીની એક ખોપરી અમારા જોવામા આવી. આ સ્થળે શુ શુ સહન કર્યું હતું તેનું અમને એણે ભાન કરાવ્યુ જ્યાં અને ત્યા, જ્યારે અને ત્યારે પોલીસના જુલ્મો, વાવાઝોડા અને દુકાળની જ વાતો હતી તેમણે જે જે સહન કર્યું હતુ તે તેમને એક ભયકર સ્વપ્નની જેમ યાદ આવી જતું હતું. અને તે સિવાય બીજું તેમને માટે વિચારવાનું કે વાતો કરવાનું નહોતું. અમે જે કાંઈ જોયુ અને સાંભળ્યું, એ બધુ જ્યાંસુધી આપણી આઝાદી અને રાષ્ટ્ર માટે નવુ જીવન ન મળે ત્યાંસુધીના આવા અવિરત યત્નોની યાદ તરીકે એ ખોપરી અમારી પાસે રહેશે.

રવિવાર તા ૩૦ મીની સવારે અમે મહિશાદલ છોડ્યું અને કોન્ટાઇનો પ્રવાસ આરંભ્યો. અમે સ્ટીમરમા પ્રવાસ કરતાં હતાં અને નદિના કાંઠે કાંઠે બાજુમાં માણસો ગાંધીજીનું દર્શન કરવા દોડતા આવતા

હતાં. ત્યારે ગાંધીજી આવેલો પત્રવ્યવહાર વાંચતા હતા અને તેના જવાબો લખાવતા હતા. ખાડીની એકબાજુથી બીજી બાજુ સુધી. તે લોકોએ કમાનો બાંધી હતી અને તેને પત્રો, પુષ્પો અને રાષ્ટ્રધ્વજોથી શણગારવામાં આવી હતી. ખાડી ઉપર આવેલા એક ગામડાના વતનીઓએ તો ગાંધીજીને સ્ટીમરમાંથી ઉતરવા માટે પગથીયાની ઉંચાણવાળી જગ્યા બનાવી હતી, અને એક સભાસ્થાનની રચના પણ કરી હતી જ્યાંથી તેઓ પ્રવચન કરી શકે. જ્યારે અમે આવી પહોંચ્યા ત્યારે લોકમેદની જમા થઈને બેઠી હતી. ગાંધીજી તેમની સમક્ષ ભાષણ કરે એવું કાર્યક્રમમાં અગાઉથી નહોતું. પણ જ્યારે તેમણે જોયું કે લોકોએ એમને સાંભળવા માટે આવી મહાન તૈયારીઓ કરી રાખી છે, ત્યારે એમને લોકઇચ્છાને માન આપવું પડ્યું.

બપોરે લગભગ બે વાગ્યે અમે એરીંચી પહોંચ્યા અને ત્યાંથી ૧૪ માઈલના અંતરે આવેલી કાકરા નામની ખાડીએ પહોંચવા ઉતાવળથી મોટરનો પ્રવાસ કર્યો. લોકોને આગલા દિવસ સુધી જો કે પૂરેપૂરી ખબર નહોતી કે ગાંધીજી આ જગ્યાએ થોભશે છતાં તેઓએ ત્રીસથી ચાલીસ હજાર માણસો બેસી શકે એટલી જગ્યામાં વાડ બાંધી દીધી હતી. અને એક છાપરા સાથેનો સભામંચ પણ ગાંધીજી ભાષણ કરવા બેસી શકે એ માટે ઉભો કર્યો હતો. તેઓએ અમારા આરામ માટે નાના ઝુપડાંઓ પણ બાંધ્યાં હતાં, જ્યાં અમને સરસ ભોજન પીરસવામાં આવ્યું, એટલું જ નહિ તેમના યુનીયનબોર્ડની સહાયથી તેઓએ ચાર માઇલ લાંબો એક મોટર માર્ગ પણ તૈયાર કર્યો હતો. ગાંધીજી માટે બનતી સગવડો તૈયાર કરવામાં તેઓ જે પરિશ્રમ ઉઠાવતાં હતાં, અને ચીંતાભરી લાગણી દેખાડતા હતા, એ બધા પાછળ એમનો ઉંડો પ્રેમ દેખાઈ આવતો હતો.

કેટલાક અખબારના ખબરપત્રીઓ જેઓ અમારી સાથે કાકરા

આવ્યા નહોતા પણ મહીશાદલથી સીધા કોન્ટાઈ પહોંચ્યા હતા, એમણે ખબરો આપ્યા કે અગાઉ જે પ્રવાસમાર્ગ નક્કી થયો હતો એ માર્ગે ગાંધીજી પસાર થશે એવી માન્યતાથી માર્ગમાં હજારો લોકો એકઠા થયા હતા, અને ગત રસ્તામાં વિતાવી હતી

જ્યારે આ દર્શનાતુરોને ખબર અપાયા કે ગાંધીજી તો બીજે માર્ગે ગયા છે ત્યારે તેઓ નિરાશ થઈને શાંતિથી પાછા ચાલ્યા ગયા. ભક્તને ગમે તેટલી નીરાશા અને મુશ્કેલીઓ સાંપડે છતાં તેની ભક્તિનો આવેગ રોકી શકાતો નથી એ ભક્તિ કેટલીકવાર અનોખા સ્વરૂપે વહે છે. દાખલા તરીકે અમે ખાડીના માર્ગથી કલકત્તા પાછા ફરતા હતા, ત્યારે અમારી બોટની નજીકમાં કેડ સુધીના ઠંડા પાણીમાં શિશિરઋતુની પરવા કર્યા વગર એ ત્રણ સ્ત્રીઓ ભાવપૂર્વક હાથ જોડીને ઉભી હતી

ફગકાથી મોટર માર્ગે પ્રવાસ કરી અમે ૭ વાગે સાંજે કોન્ટાઈ પહોંચ્યા અહીંયા અમને બે આગેવાન કોંગ્રેસીઓની મહેમાનગીરી ચાખવા મળી. તેઓ સ્વયંસેવકો તેમજ બીજા કાર્યકરોની મદદથી અમારી બધી રીતે દેખભાળ કરતા હતા બંગાલના આખા પ્રવાસ દરમ્યાન અહીં તેમજ અન્ય સ્થળોએ તેઓએ અમારા પ્રત્યે જે લાગણી અને સૌજન્ય દેખાડ્યા તે અપૂર્વ હતા.

કોન્ટાઇ મીદનાપોર તાલુકાના કોન્ટાઇ સબ ડીવીઝનનું મુખ્ય શહેર છે. આ તાલુકો બંગાળની નૈઋત્યે આવેલ છે તેનો એક ભાગ દરિયા આગળ જઈને મળતી હુગલી નદિના પશ્ચિમ કાંઠે આવેલ છે, અને બાકીનો ભાગ બંગાળની સામુદ્રધુની પર આવેલ છે આ પ્રદેશ નહેરોથી ભરચક છે અને તેનો વ્હેવારના મુખ્ય માર્ગ તરીકે ઉપયોગ થાય છે.

૧૯૪૨ મા દેશનેતાઓની ધરપકડ પછી થોડા સમય સુધી તો

જાણે તે તોફાનોમાંથી કાંઈપણ બન્યું નહિ. પરંતુ એ શાંતિ ઝંઝાવાત આવતાં પહેલાંની શાંતિ હતી. છેવટે સપ્ટેમ્બરની ૨૯ મી તારીખે એમાંથી અશાંતિ ફાટી નીકળી. પોલીસ ચોકીઓને, પોસ્ટ ઓફીસોને, નિશાળોને અને સરકારી મકાનોને આગ લગાડવી, તારના દોરડાં કાપી નાખવાં, સરકારી મીલ્કતોનો નાશ કરવો, વગેરે ગમનાગમનને વેરણછેરણ કરી નાખતી પ્રવૃત્તિઓ શરૂ થઈ. સત્તાવાળા પોતાનું ભાન ખોઈ બેઠા, અને પોલીસ અને લશ્કરી સીપાઈઓને તેમની મરજી પ્રમાણે ગામડાં સળગાવી મૂકવા, લુંટફાટ ચલાવવા, સ્ત્રીઓ પર અત્યાચાર ગુજારવા, અને ગોળીઓ ચલાવવાની છૂટ આપી દીધી. તરતમાં જ પસાર થઈ ગયેલા તોફાની વંટોળમાં ફસાઈને પરેશાન બનેલા લોકોના દુઃખમાં વધારો કરતાં એ શરૂ થયા.

એક દહાડો રાત્રે જમીને, ધંધાએ વકીલ અને મીદનાપોર જીલ્લા કોંગ્રેસ સમિતિના ઉપપ્રમુખ શ્રી ત્રૈલોકનાથ પ્રધાન સાથેની વાતો દરમ્યાન મેં જે સાંભળ્યું તે અહીં આપું છું.

તેઓ એમના ભાઈ સાથે બૈરાંછોકરાં સહીત નજીકના એક ગામમાં રહેતા હતા. એમના કુટુંબમાં ૨૮ માણસો હતા. ૨૯ મી સપ્ટેમ્બરના તોફાનોને લીધે લશ્કરી માણસોને એ પ્રાંતમાં લાવવામાં આવતા જુદી જુદી જગાઓએ ગોઠવવામાં આવતા, અને આસપાસના ગામોમાં લશ્કર ફેલાવવાનું તેમને કહેવામાં આવતું. સવારના આઠ વાગે તેઓ ઉપડતા. તે લુંટફાટ ચલાવતાં, અસંખ્ય ઝુંપડાઓને બાળી નાખતાં, સ્ત્રીઓપર અત્યાચાર ગુજારતા, સાંજે ચાર વાગે પાછા ફરતાં. ઓક્ટોબરના પહેલા અઠવાડીયાથી એની શરૂઆત થઈ. લોકો એટલા બધા ભયભીત બની ગયા હતા કે બીજા અઠવાડીયાથી મોટી સંખ્યામાં તેઓ ગામ છોડીને ચાલ્યા જવા લાગ્યા. એમના કુટુંબના બધા માણસો પણ બે ત્રણ પુરુષો સિવાય ગામ છોડીને ચાલી નીકળ્યા. તેઓ સૌ દરિયા કિનારા પર આવેલી એક લાંબી સળંગ

પટ્ટી પર જઇતે રહેવા લાગ્યા. ત્યાં ઘરો કે છાપરા પણ નહોતાં. તેથી એ સૌ ઘરબાર વગરનાને ખુલ્લા આકાશ નીચે રહેવું પડતું. અને દેખીતી રીતે જ એમાં સંભાળ રાખવા માટે થોડા પુરૂષો સિવાય સ્ત્રીઓ અને બાળકો જ મુખ્ય હતા.

૧૬ મી ઓકટોબરની સવારે ૧૧ વાગ્યે ભરતીનું મોટું મોજું આવ્યું અને તેની અડફટમાં આવેલી દરેક ચીજ ઘસડાઇ ગઇ. કેટલાક સ્થળોએ એ મોજું ૪૦ ફીટ ઉંચે ઉછળ્યું, અને કેટલાક સ્થળોએ તે સરકતી કાળી દીવાલ જેવું લાગતું હતું. એ દ્રશ્ય એટલુ ભયંકર હતું કે અનેક લોકો એ જોઈને બેભાન બની ગયા હતાં અથવા સ્તબ્ધ બની ગયાં હતાં. પુસ્તાની દરિયા બાજુએ ઉભેલાં બધાં લોકો મોતને ભેટયા. થોડાક અપવાદ સિવાય ગામના લોકો અને ઢોરો મૃત્યુના મુખમાં જઇને પડયા.

એની વૃદ્ધ કાકીને અંદરના ભાગમાં ચટાઈ ઉપર પાચ માઇલ ઢસડી જવામાં આવી, અને તેની બાર વર્ષની પુત્રી, નવ વર્ષનો પુત્ર, અને ઘરના બીજાં માણસો ઝાડ તથા છાપરા ઉપર ચઢી ગયા હતા. મોજાંથી છાપરૂં કેટલેક ઠેકાણે તૂટી પડયુ હતું. એ બધા લોક બાર કલાક સુધી ઝાડની શાખાઓને વળગી રહ્યા હતાં, અને પછી નીચે ઉતર્યા. એના ગામના બધા મકાનો નાશ પામ્યા હતા, અને પોતે તથા પોતાની પુત્રી સહીત એના કુટુંબના પાંચ જ માણસો જીવતા રહ્યા.

બસોની પણ મુશ્કેલી હતી સરકારે જાપાનીઓના ભયના કારણે એક સિવાય બીજી બધી બસો ખસેડી લીધી હતી માત્ર ટપાલની બસ બાકી રહી હતી, અને પરવાના વગર તેમા કોઇ મુસાફરી કરી શકતું નહિ. બીનસરકારી માણસો માટે આવો પરવાનો મેળવવો

લગભગ અશક્ય હતો, પ્રાંતિક સરકાર ખોરાક અને કેરોસીનનું વહાણ મોકલી શકવાની ગોઠવણ કરી શકી હતી, પરંતુ સબ ડીવીઝનલ ઓફીસરે રાહતબોટને એ વિસ્તારમાં દાખલ કરવાની મનાઈ કરી હતી. ક્રાંતિવાદીઓ પોતાની બંડખોર ચળવળો માટે જ્યાંસુધી પશ્ચાતાપ કરે નહિ ત્યાંસુધી તેમને ભુખે મારવા માગતા હતા. તેઓ સરકારી કે ખાનગી રાહત આપવા માગતા નહોતા. પાછળથી જ્યારે રાહત આપવાનો વખત આવ્યો ત્યારે એમણે ખાસ અમલદારોને એવી સુચનાઓ આપી કે દિવસે રાહત આપવી અને રાતે દરોડા પાડવો.

આ એવી વિચિત્ર નીતિ હતી કે ખ્યેલીયલ ઓફીસરે પોતે વાંધો ઉઠાવ્યો, અને એમાંથી એક કાર્ય કરવાનું જણાવ્યુ. શ્રી ત્રીલોકનાથ મામલો બતાવવા નાણાપ્રધાન શ્રી શ્યામપ્રસાદ મુકરજી અને સ્થાનિક સ્વરાજ્ય ખાતાના પ્રધાન શ્રી સંતોષકુમાર બસુને કોન્ટાઈ લઈ આવ્યા, અને તેમના મારફતે વાઈસરોયને એ વિષે નિવેદન મોકલ્યુ એમના પ્રયાસો ફળદાયી નીવડ્યા. એમની ધરપકડ કરાઈ, અને હકસા મેમ્બર્સે પ્રધાનો વિનાશ થયા પછી એમને જેલમાં પૂર્યા

અમોએ જબુસનના ગાગડાની મુલાકાત લીધી આ ગામડું કોન્ટાઈથી બે માઈલ કરતાં પણ ઓછું દૂર છે. અહીંની ૧૦૮ ની વસ્તીમાંથી ૮૨ માણસો ભરતીના મોજાંથી, અને ૫૧ તે પછીના રોગચાળા અને દુકાળથી મૃત્યુ પામ્યા. ૪૪ કુટુંબોમાંથી ૧૮ કુટુંબો સાફ થઇ ગયાં અને વાવાઝોડામાં બધા મકાનોનો નાશ થવા પામ્યો. પ્રથમ ત્યાં ૭ બોટો હતી, પરંતુ સરકારે ૧૯૪૨ ની શરૂઆતમાં તે ખસેડી લીધી હતી. એક માણસે પોતાની બોટ ફનાઈને તે બચાવી લીધી હતી. ,તોફાન વખતે એણે તે બોટ સરકને કેરાક કર્યો

બચાવ્યા હતા. કોન્ટાઇની પહેલી જ સફરમાં પોલીસે એ બોટ જોઈ અને તે જપ્ત કરી લીધી. પરિણામે વધુ જાનો બચાવી શકાયા નહિ. ગામડું એક અઠવાડીયા સુધી પાણીની હેઠળ રહ્યું હતું. પાણી ખારાં-વાળું બની જવાથી કોન્ટાઇથી બોટમાં પાણી લાવવામાં આવતું હતું. હજી પણ લોકોને પીવા માટેનું પાણી કોન્ટાઇથી લાવવામાં આવે છે. સરકારે ત્યાં રૂ. ૩૦૦૦ ના ખર્ચે એક ટ્યુબવેલ નાખેલ છે. કેમકે કોન્ટ્રેક્ટરે જે લોખંડનો ઉપયોગ કર્યો છે તે ગેલ્વેનાઇઝ્ડ કર્યા વગરનો હોવાથી, પાણી રતાશ પડતું અને પીવા લાયક હોતું નથી. લોકોએ પોતાની મુશ્કેલીઓ વર્ણવી ત્યારે તેઓએ ખરેખર આંખમાં આંસુ સાર્યા હતા. ગામમાં મેલેરીયાનો છેલ્લા ૭ માસથી ઉપદ્રવ છે.

આતો અમે અંગત રીતે જોયું અને સાંભળ્યું. અમને કહેવામાં આવ્યું કે, વાયુશાસ્ત્રીઓએ વંટોળિઆની આગાહી કરી હતી પરંતુ સત્તાવાળાઓએ તેની કશી નોંધ લીધી નહિ. વંટોળીઆની શરૂઆત ૧૬ મી ઓક્ટોબરની વહેલી સવારે થઇ અને એ પછી થોડા કલાકોમાં મોજું આવ્યું. ૨૦૦ ચોરસ માઇલના કિનારાનો પટો દરિયાનો એક ભાગ બની ગયો. અને તેમાં સ્ત્રીઓ, પુરૂષો, બાળકો અને ઢોરો તારાજ થઈ ગયાં. આ તારાજીને લગતાં બધા સમાચારો લગભગ બે અઠવાડીયા સુધી દાબી દેવાયા.

સબ ડીવીઝનમાના ૮૨ સંઘોમાંથી ૬૭ સંઘો તરફથી મળેલા આંકડાઓ બતાવે છે કે આ ઇલાકામાં વાવાઝોડા અને દરિયાઈ તોફાનમાં ૬૯૭૭૧ ની વસ્તીમાંથી ૧૨૧૩૯ લોકો માર્યા ગયા હતા. મડદાઓથી પાણી ખરાબ થઈ ગયેલું, અને કોલેરા, મેલેરીયા, વગેરે રોગચાળો ફાટી નીકળ્યો હતો.

મે, જુન અને જુલાઇમાં મામલો ગંભીર બન્યો હતો, અને ચીંથરેહાલ ભુખ્યા ગામડીયાઓ કોન્ટાઈમાં આવ્યા. તેઓમાંના ઘણા-

ખરા રસ્તા પર મરણ પામ્યા. એમને કશો આશરો નહતો. અને તેઓએ ખુલ્લી જગ્યા અને ઓટલાઓ ઉપર રાત પસાર કરી હતી. તેઓ વરસાદના પાણીમાં ભીંજાતા અને ભુખ્યા કુતરા અને શીયાળીયા તેમને જીવતા ખાઇ જતા. દુકાળના કારણે અનેક લોકોએ પોતાની ઘરવખરી નજીવી કીમતે વેચી નાખી.

કોન્ટાઇનો આ સંક્ષેપમાં અહેવાલ છે. ગાંધીજીનું જાહેર પ્રાર્થના સ્થળ સંખ્યાબંધ દરદભરી લાગણીવાળું હતું. એમના કકળતા આત્માઓ અમને જાણે કહી રહ્યા હતા કે, જ્યાંસુધી અમે હાલની સરકાર હેઠળ રહીશું, ત્યાંસુધી આપણા લોકોની હાલત કદી સુધરશે નહિ. શહેનશાહત ટકી રહે તે માટે તેઓએ ભૂખે મરવું જોઇએ. આ આમખાનો અંત લાવવાનો એકજ માર્ગ એ હતો કે એમના હીતની સરકાર સ્થાપવી જોઈએ, આથી ગાંધીજી રોજ સ્વરાજની વાતો કરતાં, જેથી લોકો પોતે પોતાના રાજકર્તા બની શકે. ગાંધીજીએ રચનાત્મક કાર્ય મારફત એમને શિસ્ત પાળવાનું અને તાકાતવાન બનવાનું જણાવ્યું હતું.

બંગાળમાં અમે શું જોયું અને શું સાંભળ્યું તેનું વર્ણન ચિતાગોંગ વિષે થોડાક પણ શબ્દો લખ્યા વગર પૂર્ણ થઇ શકે નહિ. જો કે અમે એ સ્થળની મુલાકાત લઈ શકેલા નહિ, પરંતુ ત્યાંના એક મંડળે ગાંધીજીની મુલાકાત લીધી હતી, અને તેમને ૧૯૪૨ અને તે પછીના તોફાની સમયમાં શું શું વિત્યું તેની વીગતોથી માહિતગાર કર્યા. ચીતાગોંગ યુદ્ધના વિસ્તારમાં આવેલું હોવાથી એ વિષેના કાંઈપણ સમાચાર સખત સેન્સરશીપ વગર બહારની દુનિયાને આપવાની છૂટ ન હતી.

બંગાળનો છેક પૂર્વ તરફનો વિસ્તાર અને બર્માની સરહદ વચ્ચે ચીતાગોંગ આવેલું છે. એની પૂર્વ અને દક્ષિણની બાજૂએ ઉંચા પર્વતો આવેલા છે, જે તેને બર્માથી છૂટું પાડે છે.

એની પશ્ચિમ અને દક્ષિણ તરફ દરિયો છે. એકલી ઉત્તર તરફના જમીનમાર્ગ અને રેલ્વેથી હિંદના બાકીના ભાગ સાથે એ જોડાયેલું છે. એની ભૌગોલિક રચનાને કારણે એ બર્મા તથા હિંદ બન્નેની સરહદ સાથે જોડાયેલું છે. હાલમાં જ પૂરા થયેલા યુદ્ધને લીધે એણે અગત્યનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી લીધું છે. એ ટેકરીઓ અને જંગલોથી છવાયેલું હોવાથી ખેતી માટેની જમીન ચીતાગોંગની વસ્તીને ધાન્ય પૂરૂં પાડવા પૂરતી નથી. સામાન્ય સમયમાં એને મોટા ભાગે બર્માથી આયાત થતા ચોખા અને બિહાર તથા યુક્ત પ્રાંતોમાંથી આવતી દાળ ઉપર મોટા ભાગે આધાર રાખવો પડતો હતો. સ્થાનિક જે કાંઇ પાક ઉતરતો તેનો આધાર કુદરતના કાંટા ઉપર રહેતો. કેમકે જીલ્લામાં કોઈ નહેર પદ્ધતિ નથી. આ કારણે જમીન વગરના ખેડુતો અને મજૂરો મોટી સંખ્યામાં બર્મામા પ્રવેશ્યા અને ત્યાં પોતાનો જીવન નિર્વાહ કરવા લાગ્યા. બીજા વેપારીઓ અને સરકારી નોકરો વર્ગનો અમુક ભાગ બર્મામાં રહેતા અને અમુક ભાગ ચીતાગોંગમાં વસવાટ કરતા. ચીતાગોંગના લોકો આમ એક યા બીજી રીતે પોતાના જીવન નિર્વાહ માટે બર્મા સાથે જોડાયેલા હતા, અને તેને તેઓ પોતાનું બીજું ઘર માનતા.

૧૯૩૦ ની સવીનયભંગની ચળવળ દરમ્યાન ચીતાગોંગે હથીયારોની પહેલી ધાડ અંગે પોતાના માટે સરકારમાં ઘણું ખરાબ નામ પેદા કર્યું હતું એ શહેરને બંગાળની ક્રાંતિકારી ચળવળના તોફાની મથક તરીકે ગણવામાં આવ્યુ. અનેક યુવાનોએ તેમાં પોતાના પ્રાણ ખોયા અને કેટલાય કેદ થયા.

એ સમયથી પોલીસે દેશના બાકીના ભાગમા સવીનયભંગની ચળવળ ચાલતી હતી ત્યારે દમનના પગલા માટે ચીતાગોગને અલગ પાડી દીધુ.

હવે ૧૯૪૨ માં ચિતાગોગની પરિસ્થિતિવિષે—૧૯૪૧ના અતમા જાપાનીઓના બોમ્બમારાથી રંગુન સારી પેઠે ઘવાયુ હતુ ચીતાગોગના જે લોકો થોડા સમય માટે કે હમેશ માટે બર્મા ગયેલા તેમને પર્વતો કે ઘાડા જગલોમાથી જીવ બચાવવા નાસવુ પડયુ ત્યા મુસાફરી માટના માર્ગજ નહતા તેથી હજારો લોકો ભુખ અને થાકથી મૃત્યુ પામ્યા થોડા સમય માટે તો આગબોટોએ રંગુનથી હિંદ સુધીમા હજારો માણસોને પહોચ્યતા કર્યા પરતુ જેવુ તે બધ થયુ કે કેવળ ચીતાગોગના નહિ પરતુ હિંદના તમામ ભાગના લોકોનો પણ બર્માના એ પહાડી માર્ગોમાથી ચીતાગોગ તરફ ધોધ વહેવા લાગ્યો પોતે કયા જાય છે, કે શુ કરે છે તેની તેમને કાઈ ખબર નહતી તેઓ તો એકબીજાની પાછળ એ અતવિનાની કેડીએ હિંદ તરફ ચાલી નીકળ્યા

એક દહાડો તવગર હતા, તે ખભા ઉપર જરૂરી ચીજો ઉપાડતા, ફાટી ગયેલ પગે થાક અને માદગી સહન કરતા એ માર્ગ વહેવા લાગ્યા અને કેટલીક વખત તો આગળ વધવાને અશક્ત બની મરણને શરણ થતા ત્યજાયેલા માનવીઓ જેમ તેઓ રસ્તામા પડતા હતા

અત્યારસુધી ચીતાગોગને ચોખા આપતુ અને તેના લોકોને કામધધો અને આશ્રય આપતુ બર્મા આમ અણધાર્યું કપાઈ ગયુ અને ચીતાગોગને તેની નાનીશી ઉપજ પર આસરે આવેલ લાખો માણસોને ખોરાક રહેવાનું અને કામ આપવાનુ આવી પડયુ એ પરિસ્થિતિ તદ્દન વિપરીત બની ગઈ વળી ચીતાગોગ તો હવે લશ્કરી થાણું બની ગયુ હતુ હજારો સૈનિકોને ત્યા લાવી રાખવામા આવ્યા હતા તેમને પણ પોષવાનું હતુ

નાસી આવેલ લોકો તો તેમની સાથે અનેક વાતો લાવતા હતા. જેમાં તેમને પડેલી વિપત્તિઓની, બૉંબ પડવાથી ઘરોનો નાશ થવાની અને માણસો મરી ગયાની, લુંટફાટની અને સ્ત્રીઓ પર બળાત્કારની, જીંદગી અને મીલ્કતનું રક્ષણ કરવા માટે અસમર્થ અને તૂટી ગયેલી સમાજ રચનાની, અંગ્રેજોની આંધળી પીછેહઠની, તેમની ધીખતી-ધરાની નીતિને લીધે બીજાના ભોગે પોતાનું રક્ષણ કરવાની, અને તેમની હિંદીઓ પ્રત્યે કડોર, અને તદ્દન બેદરકારીની દિલ કંપાવનારી વાતોનો સમાવેશ થતો હતો.

તેમની આ વાતોએ અને તેમની નજરે જોયેલ હાલને ચીતા-ગોંગના લોકોમાં અરેરાટી ફેલાવી દીધી. એ લોકોને થયું કે જાપાનીઓ બર્મા કબ્જે કરીને તેમના પર છાપો લગાવ્યો હોત તો તેમની પણ શી ગતિ થાત?

આમ ચાલી રહ્યું હતું ત્યા ૨૧ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૨ માં સરકારે કેટલાક ગામડાઓ તાત્કાલિક ખાલી કરવાનો હુકમ બહાર પાડયો. ગામવાસીઓને બીજે રહેવાની કાંઈ ગોઠવણ કરવામા આવી ન હતી. તેમના જીવનનીર્વાહ માટે કાંઈ સગવડ કરવામાં આવી ન હતી, કે તેમને કાંઈ સમય આપવામા આવ્યો ન હતો. તેઓ બહાર નીકળે તે પહેલા તો સૈનિકો તેમના ઘરમા પેઠા લોકો ગરીબ, અજ્ઞાની અને જડજેવા હતા. પેઢીઓથી એમણે ત્યા જીવન વીતાવ્યુ હતુ. તેઓ રસ્તાપરના રખડતા ત્યજાયેલા ભીખારી બની ચૂક્યા. તેમની ધરતી-પરથી તેમને ઉખેડી નાખવામા આવ્યા હતા અણુસારા માત્રથી ઘડી-ના છઠ્ઠાભાગમા છોડીને નાસી જનારી સરકાર પાસેથી મદદની શુ આશા તેઓ રાખે? સરકારી અમલદારોને નસાડી જવા માટે એન્જીનો તૈયાર ઉભા હતા. અને કોઈપણ પળે નાસી છુટવાની ખાનગી સૂચના સરકારી નોકરોને અપાઈ ચૂકી હતી

સમાચારોને દબાવી દીધા હોવાથી અફવાઓ દાવાનળની જેમ ફેલાતી હતી. કહેવાતું હતું કે થોડા દિવસોમાજ ચીતાગોગપર હુમલો થશે, અને મ્જો કરવામા આવશે જ્યા મેજીસ્ટ્રેટને અફાટ સત્તાઓ આપવામા આવી હતી અને માનવામા આવતુ હતું કે ચીનાગોગ તો લશ્કરના હાથમા સોપાશે, અને જરૂર પડયે ખુલ્લા શહેર તરીકે પણ જાહેર થશે.

૧૯૪૨ ના માર્ચ અને એપ્રીલમા મુખ્ય મુખ્ય અમલદારોને ચીતાગોગથી ખસેડવમાં આવ્યા લોકોમા ત્રાસ વર્તાઈ ગયો તેમણે કોને શ લે જવુ ? સમ્મર પણ તેમને રખડાવી જતી હતી. તેઓ ધારે તોપણ તેઓ નાસી જઈ શકે" એમ નહતું કેમકે સાઈકલ ગાડીઓ, મોટરો લારીઓ બસો, હોડીઓ, વગેરે વ્હેવારના તમામ સાધનો, જાપાનીઓ તેનો ઉપયોગ કરે એ બીકે સરકારે દૂર મોકલાવી આપ્યા હતા.

અને તેમાયે ચીનાગોગ તો નદી નાળાવાળુ શહેર હોવાથી, હોડીઓ લઈ લેવાથી ગામડાના લોકો તો પરેશાન થઈ ગયા. વળી ખોરાકને ખ સે માછલા માટે હોડીઓની તો લોકોને ખાસ જરૂર હતી

જાપાનીઓનો ભર માથે તોળાતો હોય દેશ લશ્કરી અને બર્માથી આવેલા નિરાશ્રીતોથી ઉભરાઈ ઉઠયો હોય, ખાવાનું મેળવવાનું મુશ્કેલ બન્યુ હોય એકપગની નોટીસથી ગામડાં ખાલી કરવા પડતાં હોય સરકાર નાસી જવાની અણી પર હોય અને વ્યવહારના બધા સાધનો છીનવાઈ ગયા હોય ત્યારે લોકો અશાંત બને તે માટે તેમનો દોષ કેમ દઈ શકાય ? તેમને મન તેમનું નસીબ સીવાઈ ગયુ હતું અને તેમાથી છુટવાનો બીજો કોઇ માર્ગ નહતો

૧૯૪૨ ની મધ્યમાં દુષ્કાળના સંજોગો દેખાવા લાગ્યા. અમોએ દેખાડયુ છે કે બર્માના પતન સાથે ચીતાગોંગમા એક લાખની વધુ

વસ્તીને ખોરાક પૂરો પાડવાનો સવાલ ઉભો થયો હતો. બર્માથી ચોખાની આયાત બંધ થતાં એની ખોરાકની પરિસ્થિતિ કફોડી બની. જીલ્લા મેજીસ્ટ્રેટના હુકમ અનુસાર ચોખા, દાળ, ખાંડ, તેલ અને જીવનની જરૂરીયાતની બીજી ચીજો ચીતાગોંગની બહાર ખસેડવામાં આવતાં, મામલો ખૂબ જ ખરાબ બન્યો હતો. જીલ્લા મેજીસ્ટ્રેટે તા. ૧૦મી એપ્રીલ ૧૯૪૨ ના દિને બધે બાજુએ વેપારીઓની સભા ભરી તેમને જણાવ્યું કે 'દુશ્મન આગળ વધી રહ્યો છે. આક્યાબ તેમના હાથમાં જઈ પડ્યું છે. ચીતાગોંગ ઉપર કોઈપણપળે હુમલો થવા પામે. કાલ સુધી ગઢ જોતા નહિ. કાલ કદાચ નહિ આવે. તમે અનાજનો જથ્થો નહિ ખસેડો તો હું તેનો નાશ કરીશ. હું દુશ્મનોના હાથમાં ખોરાક નહિ જવા દઉં." આ ઉપરાંત લશ્કર ખાતાએ જે કાંઈ ખોરાક ઉપલબ્ધ હતો તેની તેણે ઉચા ભાવે ખરીદી કરી લીધી. લશ્કરી કોન્ટ્રાક્ટરોએ લશ્કરી વાહનોના ખચ્ચરોને ખવડાવવા ડાંગરનો પુષ્કળ જથ્થો ખરીદી લીધો.

લોકો ભૂખેમરતા હોવાથી એક હિંદી અમલદારે આની સામે વિરોધ કર્યો, ત્યારે એક બ્રિટિશ અમલદારે એવી ટીકા કર્યાનું કહેવાય છે કે, 'ખચ્ચરોના જાન વધારે કીમતી છે. સરકારની તમામ કાળજી યુદ્ધને પહોંચી વળવાની છે. આવા વખતે શહેરી વસ્તીની જરૂરિયાત ઉપર લક્ષ આપવાની કે તેમના માટે ખોરાક અને બીજું લાવવાની ગોઠવણ કરવાની સરકારને પડી નથી."

રેલ્વેઓ, નહેરો અને રસ્તાઓ પડીભાગેલા હોવાથી લોકોને જેમને તેમ ચલાવી લેવાની ફરજ પડેલી. ખેતીને લગતો ઘણોખરો ભાગ લશ્કરે લઇ લીધેલો હોવાથી લોકોને સારી જેવી ખોટ સહન કરવી પડી. એના ઉપર માઈલો સુધીના રસ્તાઓ બાંધવામા આવ્યા હતા, ઓછામાં ઓછી ૧૦૦૦૦ એકર ડાંગરની જમીન ફરી ખેડી શકાય એવી રહેવા દીધી નહોતી. એ વખતે ચીતાગોંગની ડાગરની જમીનનો

આઠમો ભાગ ખેતી માટે નકામો બનાવી દેવાયેલો. કટોકટીને વધારવા જપ્તીની ચાલુ નીતિ હસ્તીમાં આવી. જે અનુસાર ડાંગરના મોજુદ જથ્થામાંથી ૨/૫ ભાગ કબ્જે કરાયો હતો અને લોકો ભૂખે મરતાં હતા. જ્યારે લશ્કરને પેટભરીને ખવડાવવામાં આવતું હતું, અને દુકાળના ખપ્પરમાં હોમાયેલા લોકો એઠવાડ માટે સૈનિકોની છાવણીની આસપાસ જમા થતા હતા. આ એઠવાડ એટલો થતો જેમાં પાંચ લાખ માણસોને જમાડી શકાય. હિંદી સૈનિકો બચેલો ખોરાક નીગ-ધારોમાં વહેંચતા પરંતુ તેમના ગોરા અમલદારોએ એવો હુકમ આપેલો કે આવી બચત તેઓએ દાટી દેવી અને લોકોને આપવી નહિ. શહેરીપ્રજા સાથે બીરાદરી રાખવાની તેઓ મના કરતા. એ ગોરાઓને એવો ભય લાગ્યો હતો કે લોકો સાથેના સંપર્કથી અસંતોષ ફેલાશે અને તેમની છાવણીમા બેદીલી પેદા થશે.

આવા સંજોગોમાં ભૂખમરાનો નિષ્ઠુર પંજો ફેલાયો. ચોખાના ભાવો એપ્રીલ અને ઓગસ્ટ '૪૨મા ત્રણરૂપિયે મણ થવા પામ્યા, અને ૧૯૪૩મા મણનો ભાવ ૪૦ રૂપિયા સુધી પહોંચ્યો કેટલાક સ્થળોએ લોકો ઝાડના પાન ખાતા હતા. તેઓએ ખોરાક માટે પોતાની બધી ઘરવખરી વેચી નાખી હતી. જેમને પોતાના ગ્રામ્ય ઘરોમાથી હાંકી મૂકવામા આવેલા, તેઓ આશરો શોધતા ચીનાગોંગ આવ્યા તેઓ થાક, ભુખમરો અને રોગથી મૃત્યુ પામ્યા. બંગાળના બાકીના ભાગમા ભુખમરો આવ્યો એની પહેલા ચીતાગોંગમાં દુકાળ પડી ચૂક્યો હતો, સરકારી અહેવાલ અનુસાર ૧૯૪૩માં ચીના-ગોંગમાં ૧૦૪૩૨૬ જણનાં વધુ માણસો મરણ પામ્યા હતાં પ્રવર્તક સંધે રાહત કાર્ય ઉપાડયું હતુ, પરંતુ આવી વીકટ પરિસ્થિતિમાં એક આવી ખાનગી સસ્થા શું કરી શકે?

ચીતાગોગમાં હવે પુનર્વસાહતના કેટલાક સવાલો ઉભા થયા છે. ઢોરોની વહેંચણી, ઓઝારો, બીયાં, જીવનનીર્વાહના સાધનો, તબીબી

રાહત, કેળવણી અને નીરાધારોની બરદાસ વગેરે થવું જોઇએ. ગાંધીજીની એ અંગે સલાહ માગવામાં આવી. એમણે જવાબ આપ્યો કે સરકારની પહેલ માટે નેતાઓએ રાહ જોવી જોઇએ નહિ. પરંતુ તેમની પાસે જેટલાં સાધન મોજુદ હોય તેથી બની શકતું કાર્ય કરવું જોઇએ. એમ કરવાથી તેઓ માત્ર લોકોની હાલત સુધારી શકશે એટલુંજ નહિ, પણ પોતાની તાકાત વધારશે, વ્યવસ્થા કરવાનું શીખશે, અને સાચા સ્વરાજ્ય માટેની ભૂમિકા તૈયાર કરી શકશે.

ગોહત્તીથી ૯ માઇલ દૂર આસામના એક રાધાપુર નામના ગામની મુલાકાત પણ મેં લીધેલી. મારી સાથે એક વકીલ હતા. તેઓ આ જગ્યાએ કોઇ દિવસ આવ્યા નહોતા. અને અહીંના લોકોનો જરાયે પરિચય નહોતો. અમને એ જોઇને આશ્ચર્ય થયું કે લોકોની પાસે તેમની સઘળી જરૂરિયાતો, અને ખાસ કરીને ખાધાખોરાકી તેમની પાસેજ હતી. દરેક ઘરને તેની આસપાસ જમીન હતી. તેમાં તેઓ વાંસ, કેળ, નાળિયેર, નાગરવેલ, સોપારી, કોબી, ફુલાવર, મરચાં વગેરે વાવતા. દરેક કુટુંબ પાસે ગાય, બકરી વગેરે જાનવર હતાં. બાજુમાંથી વહેતી બ્રહ્મપુત્રામાંથી માછલાં મળતાં મેં જે ગામડીયા જોયા તેમની સાથે વાતો કરતાં જણાયુ કે તેમને કોઈ દિવસ ખોરાકની તંગી અનુભવવી પડી નથી કારણકે તેઓ વધારાની ચીજો બહાર મોકલતાં નથી. ફક્ત જે ચીજો પર તેમને બહારનો આધાર રાખવો પડતો, અને જેને માટે સહન કરવુ પડતું, તે ખાંડ, સીંગતેલ કેરોસીન, અને મીઠું હતાં. ખાંડ અને સીંગતેલ તેઓ ઉત્પન્ન કરી શકે એમ હતાં. કારણ કે તેઓ શેરડી અને સીંગતુ વાવેતર કરતા. પણ કેટલાક છેલ્લા વર્ષોથી તેઓએ તે બંધ કર્યું હતું દરેક ઘરમાં સુતર અને રેશમ વણવા માટે શાળ હતી. રેશમ તો આસામમાં

સામાન્ય હતું ગરીબ માણસો પણ તે પહેરતા કારણ કે તેઓ પોતેજ તે ઉત્પન્ન કરતા તેમને કપડાં સબંધી મુશ્કેલી હતી કારણ કે તેમને મીલના સુતરની જરૂર પડતી, અને તે તેમને મર્યાદીત જથ્થામા મળતું જો તેમણે સુતર કાતવાની તેમની જુની ટેવને ટકાવી રાખી હોત તો આ મુશ્કેલી પણ ન્હેત નહિ એ ગામડામા કોઈ બહુ પૈસાદાર કે કોઈ બહુ ગરીબ ન હતુ અને કોઇને આર્થિક અસલામતી કે બેકારીનો ભય ન હતો. રાધાપુરમાથી એકે માણસ લશ્કરમા જોડાયો ન હતો. એમાથી કોઈ પણ ગૌહત્તીમા મજુર કે નોકર તરીકે કામ કરતો ન હતો જો તમારી પોતાની જમીનમાથી તમારી જરૂરિઆત તમારી મહેનતથી ઉત્પન્ન કરી શકતા હો તો બીજાની નોકરી કરવાની જરૂર શી? ગામડાઓને સ્વાવલંબી બનવા, અને લોકોને ચૂસણ અને ભૂખમરામાથી મુક્ત કરવા, અને તેમના પોતાનાજ સર્વસ્વ બનવાના ગાધીજીના સિદ્ધાંતોને મે અહી જુદા જુદા સ્વરૂપે જોયા. મને કહેવામા આવ્યુ કે સમગ્ર પ્રાંતમા પણ આમજ ચાલે છે

એ ગામમા આશરે ૧૫૦ થી ૨૦૦ કુટુબો રહેતા હતા આમાના ૫૦ કુટુમ્બો મુસ્લીમ હતા પરતુ કોઈ પણ વખતે તેઓ અને બાકીના કુટુબો જેઓ હિંદુઓ હતા, તેઓ વચ્ચે કદી ઝઘડો થતો ન હતો જ્યારે મે તેમને આ વિષે પૂછ્યુ, ત્યારે એક મુસ્લીમે જવાબ વાળ્યો કે, 'અમે શા માટે ઝઘડો કરીએ? અમે આખરે સઘળા ભાઈઓ છીએ અને એકજ ગામમાં એકઠા મળીને કામ કરીએ છીએ, અને એકત્રીત રહીએ છીએ દેખીતી રીતે આ જગ્યા હિંદુ મુસ્લીમ ઝઘડાના ઝેરની અસરથી મુક્ત હતી કે જે ઝઘડો ગૌહત્તી અને શીલોગજેવા શહેરોમાં હતો

તે વખત ચૂટણીનો હતો અને મકોસ્લાઓ તથા જાહેર જગ્યાઓ કોંગ્રેસ અને મુસ્લીમલીગના પોસ્ટરોથી ભરેલી હતી એમ જણાતું હતુ કે આ ઝઘડાનું મૂળ અવશ્ય રીતે ગજબીય હતુ અને તે શહેરોના પ્રાથમિક રીતે જેઓ સરકારી નોકરીઓ અને ઓદ્ધાઓ શોધતા

હતા તે માણસો દ્વારા ઉભા કરાતા હતા. પરંતુ તેમાં આમપ્રજા બહુ ઓછી રસ લેતી હતી. આસામની દક્ષિણે જીલ્લા સીલહટમાં મૈમનસીંગ ગામના મુસ્લીમોને વસાવવાની સરકારની નીતિને લીધે મામલો કેટલાક વખતથી બગડતો જતો હતો. આ નીતિ આશરે ૧૯૨૫ થી શરૂ કરવામાં આવી હતી.

સને ૧૯૩૫ થી મુસ્લીમ લીગ પ્રધાનમંડળ તરફથી તેનો પાકીસ્તાનમાં સમાવેશ કરવા માટે જોશભેર પ્રવૃતિ અમલમાં મુકવામાં આવી હતી. છેલ્લા ચાર કે પાંચ વરસની અંદર હજારો મુસ્લીમોને સરકારી મદદ સાથે તે વિસ્તારમાં લાવવામાં આવ્યા હતાં. જ્યારે બ્રિટિશ એક બાજુએ આપણને એકત્ર થવાનું કહે છે, ત્યારે બીજી તરફ જાણી જોઇને એ સાધનો અને કોમી મતદાર સંઘો દ્વારા કુસંપ પેદા કરવાના પગલાં લે છે. તે જોતાં જો કોઇ આમાં દંભ હોવાનો અને આપણામા ભાગલા પાડવાનો તેઓ સામે આક્ષેપ કરે અને તેજ સાથે બહારની દુનિયાને એમ બતાવે કે આપણે એકત્રથઇએ કે તરતજ બ્રિટન હિંદ છોડી જવા તૈયાર છે ત્યારે તે માટે તેને ઠપકો આપી શકાય નહિ?

કુદરતની મહેર હોવાથી માણસો સહેલાણીઓ બન્યા હતાં. તેમણે સરકારી દમનને લીધે ઘણું સહન કર્યું હતું.

એથી જ્યારે એમણે ગાંધીજીનુ સ્વાગત કર્યું, ત્યારે ગાંધીજીના હૃદય ઉંડાણમાંથી આવતા શબ્દોથી તેમના દુઃખી આત્માને આશ્વાસન મળ્યું અને તેમની હતાશા દૂર થઇ સુખશાંતિ મળ્યાં એટલુજ બસ, હતું. ગાંધીજીએ તેમને કાર્યશીલ બનવા કહ્યુ, અને તેમના પડોશમાં સઘળું વ્યવસ્થિત કરવા, ધ્યાન એકત્રીત કરવા આદેશ આપ્યો. તેમણે આ લોકોને બતાવ્યું કે સત્ય અને અહિંસાનું પાલન કરવાથી કેવળ સ્વરાજ જ નહિ પરંતુ રામરાજ પણ મળશે. પણ તેમણે કાર્ય કરવું પડશે. ભયરહિત અને એક બનીને હમણાં અને અહીંજ કાર્ય કરવું પડશે. એજ એમનો સંદેશ હતો, પુરાતન છતાં નીત્ય નવીન.

ગુપ્તવાસના પરિભ્રમણો.

ઑગસ્ટની લોકક્રાંતિમાં જે બનાવો બન્યે જતા હતા તેનું શ્રીમતી અરુણા અને તેમના સહકાર્યકરોને ભાન હતું પ્રાંતેપ્રાંતની કરુણ કથાઓએ તેમના હૈયા વીંધી નાખ્યા હતા લોકો દુકાળમાં મરી ગયા હતા, સ્ત્રીઓ પર અત્યાચારો ગુજરતા હતા ગરીબી ભૂખમરો, રોગચાળો નાસ વગેરેથી ઑગસ્ટની લોકક્રાંતિ સર્જાઇ હતી. શ્રીમતી અરુણાએ એ દરમ્યાન અજ્ઞાતવાસમાં રહીને બ્રિટિશ સરકાર સામે આઝાદીના મોરચા માંડ્યા હતા

લગભગ સાડા ત્રણ વર્ષ સુધી ભુગર્ભમાં રહીને એમણે કરેલી પ્રવૃત્તિઓમાં જીવનના અનુભવો અને રોમાંચોની પરંપરાઓ પડી છે. તેમની ધરપકડના વૉરંટો નીકળી ચૂક્યા હતા. મયન અને બલમ્યાની જાગવણી કરતા સરકારના છૂપી પોલીસના માણસો તેમની પાછળ પડ્યા હતા દેશના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી અરુણાબેનનો

પડછાયો સત્તાવાળાઓને ભડકાવી રહ્યો હતો તેમનો પડછાયો જાણે બધે સ્થળે ભમતો હતો છતાં કોઈપણ ઠેકાણેથી એ ઝડપાઈ શકતો નહતો. તેઓ અહીંથી તહીં ઘૂમતા હતા તેમની આંખોમાં કોઈ અજબ પ્રકાશ ચમકતો હતો લોકો સાથે એમનો સંપર્ક નીરંતર હતો તેઓ સર્વ ઠેકાણે નીરંતર તેમને મળી શકતા હતા હિંદના લાખ્ખો નરનારીઓના હૃદયમાં એમનું સ્થાન નક્કી થયું હતું છતાં નોકરશાહી તેમને શોધવા આકાશ પાતાળ એક કરી રહી હતી. હજારો ઘરોના બારણાઓ હમેશા તેમને આવકારના ખુલ્લા રહેતા હતા બ્રિટિશ સરકારની પોલીસ અને કાયદાની પકડમાંથી છટકીને ભાગતી ફરતી આ મહિલાને આશ્રય આપવામાં આવા ઘરો એક પ્રકારનો ગર્વ અને આનંદ લેતા હતા તેઓ ઘણા માણસોને એક સ્વરૂપ હોવા છતાં વિવિધરૂપે દેખાતા હતા. આ બહુરૂપી મહિલા શ્રીમતી અરૂણા જ છે એવી જ્યારે તેઓને ખબર પડતી ત્યારે તેઓ આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઈ જતા આ નારીરત્નને આપણા અભિનંદનો છે ગુપ્ત-વાસમાંથી, બંધનોની દુનિયામાંથી, તેઓ ફરીવાર મુક્તિની અને પ્રકાશની દુનિયામાં આવ્યા છે, જ્યાં તેમનું જીવન વીત્યુ છે, અને જ્યાં એમણે આઝાદીના સ્વપ્નો સેવ્યા છે અને એ રીતે અમે પણ એમને આવકારીએ છીએ તેમની માટે નૂતન જીવન અને નવીન માર્ગો ગહ જોઇ રહ્યા છે

દિલ્હી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદનો અભેદ દુર્ગ છે શ્રીમતી અરૂણા અસફઅલીનુ મુખ્ય મથક અને રહેઠાણ પણ દિલ્હી જ છે 'હિંદ છોડો'નો ઠરાવ મુંબઇની એ આઈ સી સી મા પસાર થયા પછી તેમની ધરપકડનુ વોરંટ પણ અહીંથી જ બહાર પડેલુ અરૂણાબેન એ આઇ સી સી ની આ બેઠકમાં હાજરી આપવા આવેલા.

ગાંધીજી સાથે શ્રી અસફઅલીને પણ ૯ મી ઓગસ્ટ ૧૯૪૨ ની વહેલી સવારે કારાવાસમા ઉપાડી જવામા આવ્યા અચાનક પાસો

કે ક્વામા આવ્યો હતો, અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદે દેશમા ઉભી થયેલી નવીન પરિસ્થિતિનો મુકાબલો કરવાનો નિર્ણય કરી લીધો હતો. બહુ લાંબા સમય પહેલા સર સેમ્યુઅલ હોરે બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટ સમક્ષ જ્યારે આવીજ પરિસ્થિતિ ઉભી થયેલી ત્યારે કહેલુ કે 'કુતરૂ ય ભસ્યુ નથી'

કદાચ ચર્ચીલ, એમરી, લિન્લીથગો અને તેમના સાથીદારોએ વિચાર્યું હશે કે ઇતિહાસ તેનું પુનરાવર્તન કર છે પણ હકીકતમા હિંદની જનતા એક નવીન તવારીખ સર્જી રહી હતી

નેતાઓને પકડી લેવામા આવ્યા હતા અને તેમને દૂરદૂરના અજ્ઞાત જૂના કિલ્લામા પૂરવામા આવ્યા હતા હિંદની મહાન સસ્થા કોંગ્રેસ સામે પ્રતિબધ મુકવામા આવ્યો હતો અને તેને ગેરકાયદે જાહેર કરવામા આવી હતી નેતાઓની દોરવણી વગરની જનતા સ્વયભૂ પ્રેરણાથી અને સ્વનિર્દિષ્ટ કાર્યક્રમ ઉપાડી લેવા પ્રેરાઇ જનતાએ મક્કમ નિશ્ચય કર્યો હતો કે સામ્રાજ્યવાદની વણઝારને વગર સામને આગળ વધવા ન દેવી

આવી અણીની ઘડીએ અરૂણા અને તેમના બીજા સાથીદારોએ હિદી નેતાગીરીના પડદા પર દેખાવ દીધો ગાધીજીએ હિંદ છોડો'નું પ્રેરક સૂત્ર જનતાને આપ્યુ હતુ આ સૂત્રને જીવત સ્વરૂપ આપવા તેમણે લોકોને કહ્યુ કે દરેક માણસ સ્વતત્ર છે સ્વતત્ર તરીકે વર્તો, અને સ્વતત્ર રીતે કાર્ય કરો અરૂણાએ મહાત્માજીના આ સંદેશાને જીવનમા ઉતાર્યો. ૮ મી ઑગસ્ટ ૧૯૪૨ ના ત્રણ દિવસ અગાઉ અરૂણાએને કહ્યુ હતુ 'હવે જીવન અથવા મરણનો પ્રશ્ન છે આપણે આ રીતે લાબા સમય સુધી ટળવળશુ નહિ. તેમણે આ પ્રમાણે નિર્ણય કરી લીધો હતો તેમનો માર્ગ સ્પષ્ટ બન્યો હતો તેમણે ક્યુ, 'લોકો સમક્ષ જીવનની એક મહાન તક આવી છે આવી તક ફરી

ફરીવાર આવતી નથી. તેનો સદઉપયોગ કરી લેજો. બળવામાં દારૂગોળાની જરૂર નથી. આપણે જો એ બળવાને સાચે માર્ગે નહિ વાળીએ તો તે નિષ્ફળ નીવડવાનો. જોકે એ કાર્ય ઘણું મુશ્કેલ છે. પરંતુ તે માટેનો રસ્તો સીધો અને સરળ બનાવી શકાય છે. કારણ કે હવે અંદરના નાના નાના વર્તુલો અને જૂના કજીઆઓની જગ્યાએ એક સંયુક્ત મોરચો રચાશે. જે બળવાને સુંદર વિજય અપાવશે."

તેઓ વીતરાગી બન્યા હતા. તેમની આંખોમાં એક અપૂર્વ જ્યોત ચમકી ઉઠી હતી. જેમાંથી સામ્રાજ્યવાદને સળગાવી નાખનારા તણખા ઝરતા હતા, તેઓ કાર્ય કરવામાં માનતા હતા. તેમના કાર્યમાં ક્યાંય નિર્બળતા નહોતી. તેમની નેમ કાર્ય પૂરૂ કરવાની જ હતી. એથી એમણે સમાજને છેલ્લા સલામ કર્યા, જે સમાજપર એમને અગાધ પ્રેમ હતો અને જેને સ્થાપવા માટે તેમણે ખૂબ પ્રયત્નો કર્યા હતા, તેને તિલાંજલિ આપતા એમના અંતરમાં જરાય થડકો થયો નહિ. જે દિલ્હીના સમાજના એક ચમકતા સીતારારૂપે એકવાર હતા એ રૂપે, એ સ્થાને હવે હશે નહિ જે આધુનિક ફેશનથી રંગાયેલા વર્તુલોમા, અને ભરચક હોટલોમા એકવેળા ઘૂમતા હતા, અને જેમની હુંફાળી અને માનનીય હાજરી થકી એ સ્થાનો શોભતા હતા, એ સ્થાનો હવે તેમની હાજરી વગર શૂન્ય જેવા લાગતા હતાં.

અરૂણાબેને પોતાના કાર્યક્ષેત્રની પસંદગી કરી લીધી હતી તેમણે આઝાદ થવાનુ નક્કી કર્યું હતુ. અને એ માટે તેમણે યાતનાઓથી ભરેલી, અને આપમેળે વ્હોરી લીધેલા દુઃખોવાળી, ત્યાગની ભાવનાથી ભરેલી જીંદગી સસ્મીત સ્વીકારી લીધી હતી જીવનને તાદશ્ય સ્વરૂપમાં જોવું એજ તેમનુ ખરૂ સુખ બન્યું હતું. આ એક નવું પરિવર્તન હતું. સત્યમાથી અસત્યમા જવાનું, સસ્કારમાંથી જડ અસંસ્કારમાં જવાનું, પ્રકાશમાથી અંધકારમાં જવાનુ, તેમનુ આ પરિવર્તન

અણુધાર્યું હતું. હજુ તેમને જનતા બરાબર ઓળખતી નહોતી. એ ખરૂં હતું કે લાંબાસમયથી તેઓ જાહેર જીવનમાં રસલેતા હતા, છતાં એ જીવન માત્ર સામાજિક કાર્ય પૂરતુંજ હતું.

જોકે અસહકારની ચળવળ દરમ્યાન તેઓએ જેલજીવન સ્વીકાર્યું હતું. એ જીવન એક પવિત્ર અને ધાર્મિક ફરજ માનીને એમણે પસંદ કર્યું હતું, છતાં એ પ્રકારના જીવનમાં તેઓ ઓતપ્રોત બન્યા નહોતા. હજુ એમને ફેશનનો મોહ હતો. દિલ્હીના તેઓ પ્રતિકરૂપ હતા.

એમનું વ્યકિતત્વ પ્રથમ અખિલ હિંદ મહિલા પરિષદમાં ઝળકી ઉઠયું. જો કે એ પરિષદ દરમ્યાન જે કાર્ય મુશ્કેલીભર્યું હતું એતો એમણે સત્યવતીદેવી પર છોડી દીધું હતું. આ મહિલાએ તેની આખી જીદગી લોકસેવા અને દેશસેવામાં વીતાવી હતી. આ બન્ને મહિલાઓ વચ્ચે સુંદર સુમેળ હતો. હમણાં કરાવાસમાંથી છૂટયા પછી જ્યારે તેઓ દિલ્હી ગયા ત્યારે એમના મૃત્યુના સમાચારથી અરૂણાદેવીને આઘાત લાગ્યો. એમનુંસ્થાન સૂનું પડયું હતું. સત્યવતીના મૃત્યુ પછી જે અંધકાર છવાયો છે તેમાં અરૂણા ફરીવાર પ્રકાશ લઈ આવશે. જે સિદ્ધિઓ સત્યવતીને વહેલી સાંપડેલી એ સિદ્ધિઓ શ્રીમતી અરૂણા પોતાના જીવન દરમ્યાન મેળવશે.

અરૂણાના ગુપ્તવાસથી દિલ્હીની સોસાયટીને જે ગેરલાભ થયેલો અને ખોટ જણાયેલી તેટલો જ લાભ જાહેર જનતાને થયો. પંદર વર્ષ પહેલાં કરાંચીમાં ભરાયેલી કોંગ્રેસની બેઠક વખતે આ અરૂણા બહુ આનંદી અને આત્મસતોષી પંખીણી જેવી લાગતી હતી. જો કે ત્યારે પણ એની બુદ્ધિપ્રતિભા ચમકારા મારતી હતી. એ દિવસની અરૂણા 'હિંદ છોડો'ના ઠરાવ વખતની અરૂણા સાથે સરખાવી શકાય નહિ. એ વખતે તે શ્રીયુત અસફઅલી સાથે લગ્નસંબંધથી જોડાઇ પણ નહોતી. તેમના લગ્ને એક જબરદસ્ત ખળભળાટ મચાવ્યો હતો. કારણ

કે બન્ને એક સરખા ફેશનેબલ હતા. અને બીજાં નવદંપતીઓની જેમ આનંદ માણતા હતા. શ્રીમતી અરૂણા સર્વ રીતે અંગ્રેજી સંસ્કારોથી ઘેરાયેલા હતા અને ઓક્સફર્ડમાંથી તાજાજ પાછા ફરેલા બેરીસ્ટર અસફઅલીની પ્રતિભા પણ ખૂબ જ આકર્ષણ ઉભું કરતી હતી. આ બન્ને પ્રતિભાઓ મસુરીખાતે અચાનક અન્યોન્યના સમાગમમાં આવી. બન્નેમાં પ્રેમના અંકુરો ફુટયા. સદ્દચાર વર્ષો, તેમની વચ્ચે વયની અસમાનતા હતી, છતાં એ પ્રેમની આડે આવી શકી નહિ. લગ્નગ્રંથીથી જોડાવાનો આ જોડાએ નિર્ણય કર્યો. જો કે ધર્મ, રીતરીવાજો, વગેરે તેમની આડે ઉભા હતા. જો કે સીવીલ મેરેજ માટે અરૂણા પુખ્તવયની ગણાતી નહોતી, અને માતાપિતાની સંમતિની પણ જરુર હતી. માર્ગ માત્ર એકજ હતો કે ધાર્મિક રીતીએ લગ્ન કરવા. શ્રીયુત અસફઅલીને આ નવયુવતીમાં જીવનની સહચરીનું દર્શન થયું હતું અને અરૂણાને પણ નવલસંસારનુ સ્વપ્ન મળ્યું હતું. તેણે આખરી નિર્ણય કરી લીધો અને ઈસ્લામધર્મ અંગીકાર કર્યો. પ્રખ્યાત મુસ્લીમ મોલવી મૌલાના અહમદ સૈયદે એમના જીવનને એક તાંતણે લગ્નગ્રંથીથી બાંધી દીધાં.

જે સમાજને મન અરૂણા સુંદર, કમનીય, બુદ્ધિપ્રધાન, નાજુક, પુષ્પજેવી લાગતી હતી એ શ્રી અસફઅલીને મન એક આદર્શ ધર્મપત્નિ અને જીવનની સહચરી હતી. તેમના જીવનનું મિલન કોઈ અપૂર્વ પળોએ થયું હતું. બે સુતાલમાં વાગી ઉઠતા હૈયાઓનું મિલન પતિ અને પત્નિના રૂપમાં થયું હતું.

તેમનું જોડું એક આદર્શ જોડું હતું કારાવાસ ભોગવીને જ્યારે નાદુરસ્ત તબીયતે શ્રી આસફઅલી ગૃહપ્રતિ પાછા વળ્યા ત્યારે અરૂણા વિનાનું ઘર એમને શૂન્ય વેરાન જેવુ લાગ્યું હતું શબ્દોમાં વર્ણવી ન શકાય એવું દુઃખ ત્યારે એમને થયેલું.

શ્રી આસફઅલી તો મુક્ત બન્યા હતા. પણ શ્રીમતી અરુણા કાયદાની પકડમાંથી દૂર દૂર ભાગતા હતા તેમણે ભુગર્ભવાસ સ્વીકાર્યો હતો એ સમય આત્મમંથનનો હતો તેઓ પોતાના અંતરમાં પોતાને ઢુંઢી રહ્યા હતા જીવનમાં શ્રદ્ધાએ પ્રવેશ કર્યો હતો. અને સાથે સાથ અનુભવોની પરંપરાઓએ એમને દૃઢ કર્યા હતા. જ્યારે તેઓ પ્રણયમાં પડયા હતા ત્યારે એમનું હૃદય થોડાક માણસોના સંઘમાં કેન્દ્રિત થઈને પડયું હતું પણ 'હિંદ છોડો' ફરમાનની લગનીએ એમને સમસ્ત માનવસંઘના કરી દીધા

દિલ્હીના સત્તાવાળાઓ તરફથી એમની ધરપકડનું વોરંટ નીકળી ચૂકયું હતું છતા તેઓ જાણતા હતા કે તેમનું કેટલુંક અગત્યનું કાર્ય દિલ્હીના ક્ષેત્રમાં જ પડયું હતું ચારેકોર પોલીસ એમને પકડવા બારીક દેખરેખ રાખી રહી હતી છતા એ શહેરમા તેઓ કેવી રીતે પ્રવેશ પામ્યા એ એક અણઉકેલ્યું રહસ્ય રહ્યું છે તેમણે મુંબઈ જવાનું પણ નિર્ણિત સમયે દિલ્હી પહોંચી શકયા નહિ માર્ગમાં તેઓ એકાએક ગૂમ થઈ ગયા તેઓ ગ્વાલીયરમાં ઝડપાયા પણ વધુ વખત એ સ્થાને રોકાઈ શકયા નહિ ભૂલભૂલામણીની થાપ આપતા તેઓ બ્રિટિશ સલ્તનતની એ પાયતખ્તમાં ઘુસી ગયા, જ્યાં તેઓ હજારો માણસોના સમાગમમા આવી શકયા પણ, જેઓ તેમને પકડી લેવા માગતા હતા, એમની દૃષ્ટિ મર્યાદાથી તો દૂર જ રહ્યા હતા

દિલ્હીમાંના એ અઢવાડીયાઓ દરમ્યાનની એમની ગુપ્તવાસની કેટલીક વાતો બહાર આવવા પામી છે. કેટલાક કહેતા કે તેઓ બુરખો પહેરીને દિલ્હીના રાજમાર્ગો પર ઘુમતા જોવામાં આવ્યા હતા. પણ એ વાતમાં વધુ વજુદ લાગતું નથી. એમણે સર્જેલું વાતાવરણ જ્યારે ઉગ્ર રૂપે પહોંચ્યું ત્યારે એમની શોધખોળ પણ એટલા જ વેગપૂર્વક હાથ ધરવામાં આવી હતી. કેટલાક ઉચ્ચ સરકારી અધિકારીઓ એમને પકડવા આકાશપાતાળ એક કરી રહ્યા હતા. પણ કોઈપણ એમનો પત્તો મેળવી શક્યું નહિ. અંતે એક અધિકારીએ એના ઉપરીને કહ્યું: "દિવસો થયાં અમે નવજણાં એને શોધી રહ્યા છીએ પણ ક્યાંયથી એમની હસ્તીની નીશાની પામી શક્યા નથી. અમે જાણીએ છીએ કે તે અહીંયા જ છે છતાં એમની ભાળ મળવી મુશ્કેલ છે. પણ અમે શું કરીએ જ્યાં દિલ્હીના લાખ્ખો માણસોનો ગોઝારો મંડાણો હોય, તેઓ એને આશ્રય આપી રહ્યા હોય, ત્યાં અમારૂ શું ગજું ? આ તો કંટાળાભરેલું કાર્ય છે."

એક બીજી વેળાએ આટી ચીમૂરના બનાવો અંગે દેશમાંથી ચારે-કોર જ્યારે શ્રી. આર. એસ. અણે ઉપર એ બનાવોની તપાસ કરી એની સત્ય હકીકતો બહાર પાડવાનું દબાણ કરવામાં આવ્યું, અને ત્રણેક મહિલાઓએ પ્રતિનિધિત્વના રૂપમાં એમની એ માટે મુલાકાત પણ લીધી, ત્યારે તેઓ અકળાઈને બોલી ઉઠેલા: "મને શ્રીમતી અરૂણા પાસે લઈ જાઓ. હું એમને બધુ સમજાવી શકીશ."

પણ ભુગર્ભવાસનું જીવન એ નિરંતર ભયથી ઘેરાયેલું જીવન હતું. આવતીકાલે ક્યા પડાવ નાખવો પડશે, ક્યાં ભોજન લેવું પડશે એ આગળથી નક્કી કરી શકાતુ નથી છતાં વિવિધ મતના અનુભવો-માંથી પસાર થયા પછી ગુપ્તજીવન જીવતી વ્યક્તિને પરિસ્થિતિની ગભીરતાના અણુઉકેલ કોયડાઓ ઉકેલવાની નવી સમજણ મળતી જાય છે બીજી પરિસ્થિતિમાં અથવા કારાવાસમાં પડેલી વ્યક્તિને સુંદર વિચારો

કરવાની અને ચિંતન કરવાની કેટલીક મોંઘી પળો ક્યારેક મળી જાય છે. કેટલીકવાર એના જીવનમાં નવી કલાઓ પણ ઉઘડે છે. પણ ભુગર્ભવાસમાં રહેલી વ્યક્તિને આવી કોઇ પળો સાંપડતી નથી. એતો એકમાત્ર લડતનાજ મધ્યવર્તી ખ્યાલમાં કેન્દ્રીત થયેલી હોય છે. અને સમયના વહેવા સાથે એના નિર્ણયમાં એ વધુ મક્કમ બનતી જાય છે.

શ્રીમતી અરૂણા અસફઅલી વિષે પણ આમજ બન્યું હતું. 'હિંદછોડો' ના મહાસભાના ઠરાવને વ્યવસ્થિત રૂપ આપવા અને તેનું ક્ષેત્ર વિસ્તૃત કરવા પાછળ તેમણે જે જહેમત ઉઠાવી હતી એ માટે તેઓ આજપણ ગર્વ લ્યે છે. એ અંગે જે બનાવો બન્યા તેની જવાબદારી તેમણે ક્યારેય કબુલી નથી. અાબરૂવર્ગમાં આવતી રાજદ્વારી પ્રવૃતિઓ એમને જરાય ગમતી નથી. તેઓ લડતના અગ્નિક્ષેત્રમાથી પસાર થઇને વગર આંચે બહાર નીકળી આવ્યા છે. તાજેતરમાં એમની મૂક્તિ પછીના પ્રવચનોમા એમના મીજાજનો ધ્વનિ ઉઠે છે.

સરકારે જ્યારે એમની ધરપકડ માટે એમના ઘરપર નોટીસ લગાવી ત્યારે તેઓ સંતાતા ફરતા હતા. નોટીસમાં અમુક વખતમાં સરકારના શરણે આવવાનું એમને ફરમાવ્યું હતું છતાં એમણે એ ફરમાનની અવગણના કરી, શરણે ગયા નહિ, પણ ભુગર્ભવાસમાં જ છુપાઈ રહ્યા. તેમના ઘર તેમજ મોટરકારનો કબ્જો સરકારે લઇ લીધો. તેમની સામે ત્રણ આરોપો ઘડવામાં આવ્યા હતા. એમના સાથીઓમાંના કેટલાક જેલમાં પૂરાયા હતા. સરકારે એમની સાથે શોડાક પોતાના માણસો પૂરી શ્રીમતી અરૂણાની બાતમી મેળવવા ઘણાં પ્રયત્નો કરી જોયા પણ બધા વ્યર્થ નીવડયા. છુપીપોલીસના માણસો કરતાં અરૂણાબેન વધુ ચપળ નીવડયા.

જ્યારે અરૂણાના માતુશ્રી તેમના બ્હેન પૂર્ણિમાના ઘરમાં આખરી બીમારીને બીછાને પડેલા હતા ત્યારે સરકારી ગુપ્તચરોની તેમના ઉપર સતત ચાલુ રહેલી નજર ચુકવીને તેમણે પોતાની વૃદ્ધ માતાની આખરી મુલાકાત લીધી હતી. પરંતુ સરકારી પોલીસ ખાતાની ચોવીસે કલાક તેમની પાછળ ચાલુ રહેલી શોધખોળને કારણે પોતાની માતાની અંતીમ ઘડીએ તેમની પાસે રહી શકયા નહતા. એમના ગુપ્તવાસ દરમ્યાન માતુશ્રીનું અવસાન થયું હતું. તાજેતરમાં મુક્તિ મળ્યા પછી જ્યારે તેઓ એમના ઘેર ગયા અને માતુશ્રીના ઓરડામાં પગ મુકયો ત્યારે એમની જુની ચાકરડી બસંતી દોડી આવી અને તેમના પગે પડી કહ્યું કે, 'મા, નથી.'

આ શબ્દોએ શ્રીમતી અરૂણાને પોતાનાં માતૃગૃહના જુનાં સંસ્મરણો તાજાં કરાવ્યા, અને એ બહાદુર નારી એક બાળકની માફક બસંતીનો હાથ પકડી રડી પડી. અરૂણા તેમના બ્હેન પૂર્ણિમા અને બસંતી લાંબો વખત સુધી આંખમાં આંસુઓ સહિત સ્તબ્ધ બની ઉભાં રહ્યાં.

એમનો લગ્નજીવનની ઘટના પણ એટલી જ વિસ્મયજનક લાગી છે. અરૂણા એમના બહેન પૂર્ણિમાને ત્યાં શ્રી આસફઅલીને મળ્યા હતા અને ત્યાં જ એમની વચ્ચે પ્રેમની ગાંઠ બંધાઈ હતી. આ પ્રકારના પ્રીતીયોગ સામે કુટુંબનો વિરોધ તો હતો જ. એ કાંઈ વર્ણવવાની જરૂર ન હોય. શ્રી અસફઅલી મુસ્લીમ હતા અને અરૂણા હતા હિંદુ. ઓછામાં પૂરી એમની વયમાં પણ બહુ અસમાનતા હતી. છતાં અરૂણા મક્કમ રહ્યા. લગ્નની વિરૂદ્ધ કોઈની પણ સલાહને લગીરે ગણકારી નહિ. તેમ છતાં જેની સાથે પ્રીતની ગાંઠ બંધાઈ હતી તે પુરૂષને પરણવાનું બળ જ માત્ર એમનામાં હતું એમ નહિ, પણ આ પ્રકારના લગ્નને સફળ બનાવવા જેટલું શાણપણ સુદ્ધાં એમનામાં હતું. એમનું લગ્નજીવન ખૂબખૂબ સુખી છે. એમણે પોતે વારંવાર કહ્યું છે તેમ અસફઅલી કરતાં વધારે ઉદાર, વધારે વિશાળહૃદયી પતિ હોઈ શકે જ નહિ. આ સર્વનો વિચાર કરીએ ત્યારે એમ નથી લાગતું કે ગાંગુલી કુટુંબે એક નહિ, બે નહિ, ત્રણ તેજસ્વી નારીરત્નો અરૂણા અસફઅલી, પૂર્ણિમા બેનરજી, અને નંદિતા કૃપાલાની દેશને આપેલ છે? અને દરેક પોતપોતાની રીતે જ્ઞાનવાન, શક્તિસંપન્ન, અપૂર્વ છે.

રાજેરાજની આ ચીઢવણીનો જવાબ વાળવાનો એક સુપ્રભાતે અરુણાએ નિશ્ચય કરી લીધો. પછી તો વડાલસોઈ સારુએ પુત્રવધૂને પોશાક વખતમાં જેટલું રાખવાનું તે મુંબઈ અને દેશના બીજા જંગલી ભાગોમાં રહેતા મિત્રોની ટેકરી કરવા પૂરતું ઘણું હતું. એ મિત્રોને તો અરુણા વહાવી ગયા.

૧૯૩૦ને ૩૨ ની સવિનયભંગની લડતમાં અરુણાને જેલવાસ મળેલો. ૧૯૪૦માં પણ મળેલો ૧૯૪૨ માં એવી સીફતથી એ ભાગી છૂટેલા કે જેની દિલ્હીને એમણે હાથતાલી આપી તે આપી.

અરુણાને જેલનો સ્વાદ પહેલ પ્રથમ ચાખવા મળેલો, ત્યારે એક વસ્તુએ એમને બહુ વિસ્મયમાં ડુબાડેલા. જેલનું નામ લાહોર ફી મેલ જેલ એવું હતું શા માટે ફીમેલ-માદાઓની જેલ? સ્ત્રીઓની અથવા બહેનોની જેલ એવું નામ શા માટે નહિ? આ પ્રશ્ને એમને ગંભીર રીતે વિચાર કરતાં કરી મૂક્યા હતા. ખચિત જ જેલને માનવજાતી સાથે કશી જ નિસ્બત નથી. પણ નોકરશાહીના વ્યાકરણના ગૂઢ ભેદો કોણ ઉકેલી શક્યુ છે?

૧૯૩૨ ની લડત વખતે જેલ ઉપરાંત રૂપિયા ૨૦૦ નો દંડ પણ એમના પર નાખવામાં આવ્યો હતો. દંડ ન ભર્યો એટલે પોલીસને માટે અતિવિરલ કહી શકાય એવી માનસશાસ્ત્રીય વિચક્ષણતા એણે દાખવી. અરુણાના પતિનું રાચરચીલું કે બેંકની સિલક પર ટાંચ લાવવાને બદલે ખૂબ કિંમતી એવી અરુણાની કેટલીયે સાડીઓ પોલીસ ઉઠાવી ગઇ.

જ્યારે તેઓ દિલ્હીના ડીસ્ટ્રીકટ જેલમાં હતા ત્યારે રાજદ્વારી-કેદીઓ પ્રત્યે નિષ્ઠુર વર્તાવ થતો હતો. એ પ્રશ્ન અંગે વિરોધ જાગી ઉઠેલો. અરુણા બહેને ત્યારે ઉપવાસ શરૂ કર્યા અને માંદા પડયા તો-

પણ છોડયા નહિ સત્તાધિકારીઓને આખરે રાજદ્વારી કેદીઓની માગ ણીઓને મ જુર ર્યે જ છૂટકો થયો પણ પછી એમણે પોતાની રીતે વેર વાળી લીધુ. અરૂણાને તેમણે અબાલા જેલમા ખસેડ્યાં એ સ્ત્રીઓની જેલ નહોતી પણ ત્યા એકાતવાસ સેવવાનો હતો

નોધપાત્ર બીના એ છે કે તે પછીના દશ વર્ષોમા વાદપ્રધાન રાજકારણી હોસાતુસીમા અરૂણાએ કશો જ ભાગ લીધો નહિ. મૂક્તિ કાજે રોજબરોજ જે પ્રયત્નો ચાલતા હતા તેનાથી પણ તેઓ વેગળા રહ્યા પરતુ આ વર્ષો તે સાધનાના વર્ષો હતા. વાચન, અભ્યાસ, મનન અને માનસિક તોલનના એ વર્ષો હત ખૂબ સમીપ જઈને મહાસભા સસ્થાની ત્રૂટીઓ એમણે નિહાળી નિહાળીને જોઇ લીધી હતી અને મુક્તિ માટેની પદ્ધતિ અને કાર્યક્રમ માટે પોતાના વિચારો એમણે ઘડવા માડયા હતા ' હિંદમાંથી ચાલ્યા જાવ 'ની લડતના કપરા દિવ સોમા પોતાના નિર્ણયોને અમલમા મૂકવાનો એમને મોકો મળ્યો તદુપરાત જયપ્રકાશ, અચ્યુત પટવર્ધન, રામમનોહર લોહીયા જેવા અતિરથીઓની સાથે રહીને એમને કામ કરવાનુ આવ્યુ હતું પ્રસિદ્ધિમા નહિ તો બહાદુરીમાં તેમના જેવા જ બીજા સાથીદારો પણ મળ્યા હતા એ વખતે તેઓ પોતાના કર્તવ્યમા અડગ રહ્યા એટલું જ નહિ, પણ ચોમેરથી એમના કાર્યની તારીફ થવા માડી જોખમના ભાન વિનાની વિરલ હિંમતથી, અસાધારણ નિર્ભયતાથી અને સંપૂર્ણ નિ ર્મમત્વથી એમણે હિંદના ઈતિહાસમા એક ગૌરવવતુ પ્રકરણ ઉમેરાવ્યુ છે તેઓ કહે છે ' ભૂગર્ભવાસ છોડીને બહાર આવ્યા પછીના મારા પરિભ્રમણોમા હું ઘણા કિંમતી પાઠ ભણી છુ લોકો સામનાની લડત લડીને, સ્વપ્રયત્નથી હાકનની સત્તાની અવગણના કરી આઝાદી મેળવવા મથે છે"

તેમના સુત્રો આપણે ધારીએ છીએ એટલાં અર્થહીન નથી.

એમાં તમને ઇચ્છાનું પ્રતિબિંબ જણાશે. :તેઓ પોતાના નેતાઓના નામના સુત્રો પોકારે છે. 'ગાંધીજી કી જય'નો નાદ તેઓ શરૂઆતમાં તથા અંતમાં કરે છે. આ બન્ને વચ્ચે સુભાષબાબુ, જવાહરલાલ, શાહનવાઝ, અને સહગલના નામની જય આવે છે. પરંતુ '૪૨ ની ક્રાંતિના શહીદો તેમના વધુ પ્રીતિપાત્ર જણાય છે, કારણ કે તેઓ અને આ શહીદો તેમના પોતાના જ સગાસંબંધી–એક લોકોના છે.

'જો પ્રચારનો અર્થ જ્ઞાન ફેલાવવાનો થતો હોય, અને આપણે માનતા હોઈએ કે દરેક માણસને સાહિત્યદ્વારા નહિ, પણ ભાષણોદ્વારા આપણી યોજનાઓના સમાચાર મળવા જોઈએ, તો જાણીતા કાર્યકરોની મુસાફરીની જાહેરાત કરવામાં માત્ર આવવા જવા ઉપરાંત બીજો હેતુ રહેલો છે.

ટોળાંની ઉત્સાહઘેલછા, શોરબકોર, દર્શન કરવાની પડાપડી અને પગે પડવાની ટેવ હમણાં હમણાં વધી છે. આ સામે નેતાઓનો વિરોધ ઉઠાવવાનો અને લોકોને ઠપકો આપવાનો અધિકાર છે. એ ખરૂં છે કે સાચી શિસ્ત અને સામાજિક કીંમત સમજવી જોઈએ. પણ કહેવત નથી કે, "સૌ સૌનો વખત હોય છે?" જ્યારે બહુ વખતથી જોયા ન હોય એવા નેતાઓ મુસાફરી કરે ત્યારે સામાન્ય માણસો ગાડી આગળ ધસી જઈ તેમનાં દર્શન માટે શોરબકોર કરે છે. શું તેમ કરવાનો તેમને હક્ક ન હોઇ શકે? જો તેમની લોકો તરફથી કરાતી હિમાયતોમાં જનતા સાથ ન પૂરાવે તો મહાનમાં મહાન વ્યક્તિઓ પણ કેવી હાસ્યાસ્પદ દશા અનુભવે?"

બે મહિલાઓ માટે દિલ્હી આજે મગરૂર છે. ખરી રીતે તો આ દેવીઓ હિંદ માટે મગરૂબી સમાન બનેલ છે બન્નેએ પોતાની યુવાવસ્થાથી જ રાષ્ટ્રીય કાર્ય આરંભી દીધું હતું આ બન્ને દેવીઓ પૈકી શ્રીમતી સત્યવતી પરલોક સંચર્યા છે, જ્યારે શ્રીમતી અરૂણા અસફઅલી પુન પ્રગટ થયા છે.

૧૯૪૨'ની ૯ મી ઓગસ્ટના આંદોલનો બાદ તુરત જ શ્રીમતી અરૂણા ગાયબ થઈ ગયા હતા અઠવાડિયાઓ સુધી તેઓ દિલ્હીમાં રહ્યા હતા અને સ્થાનિક સત્તાવાળાઓએ કરેલી સામુદાયિક ધરપકડો બાદ પણ મૂક્ત રહેલા કાર્યકરોમા સબળ અહિંસક પ્રતિકાર યોજવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો વિદ્યાર્થીવર્ગમા એમણે નવી ચેતના પ્રગટાવી હતી દિલ્હીના વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થીનીઓમાથી એમણે કાર્યકરોની એક સરસ ટુકડી ઊભી કરી હતી આ સમાહો દરમ્યાન કોઈ શ્રીમતી અરૂણાને મળતું નહોતુ પરંતુ એમનો પ્રભાવ, પ્રેરણા અને દોરવણી દિલ્હીના વિવિધ અહિંસક દેખાવોમા જોઈ શકાતી હતી.

બેરીસ્ટર અસફઅલીને જ્યારે કારાગારમાંથી મુક્ત કરવામાં આવ્યા ત્યારે પોલીસ સત્તાવાળાઓએ સ્વાભાવિક રીતે શંકા સેવી કે શ્રીમતી અરૂણા પોતાના પતિને મળવાનો પ્રયાસ કરશે. આ ધારણાને કારણે એમણે ઘણી જ હાસ્યાસ્પદ ભૂલો અને મૂર્ખાઈઓનું પ્રદર્શન કર્યું.

શ્રી. અસફઅલી જ્યારે દિલ્હીમા વિલિંગ્ટન હોસ્પીતાલમા હતા, ત્યારે શ્રીમતી અરૂણા અત્યારે પોતાના પતિને મળી રહ્યાં છે એવી બેહૂદી બાતમી પરથી પોલીસે વિલિંગ્ટન હોસ્પીતાલ પર આકસ્મીક છાપો લગાવ્યો હતો. પોલીસ જ્યારે હોસ્પીતાલમાં આવી પહોંચી ત્યારે એમને ખબર પડી કે શ્રી અસફઅલીને મળવા આવ્યા હતા તે મહિલા શ્રીમતી અરૂણા નહિ, પણ એમની નાની બહેન શ્રીમતી પૂર્ણિમા બેનરજી હતી.

એક ચબરાક પોલીસ અધિકારીના મગજમા એવુ ભુસુ ભરાયુ કે શ્રીમતી અરૂણાએ પોતાના રોમાન્સમા નવીન તત્વનો ઉમેરો કર્યો છે, અને તેઓ નર્સનો પોષાક પહેરીને પોતાના પતિની સુશ્રુષા કરી રહ્યા છે. શ્રી અસફઅલી સાથે વિમાનમા મુંબઈથી સીમલા ગયેલી નર્સ ખરેખર નર્સ હતી કે બીજુ કોઇ તેની ખાતરી કરવા માટે સીમલામાં ભારે ધમપછાડ કરવામા આવી હતી ઉપરે એક પ્રપચદ્વારા આ નર્સનું માપ પણ લેવામા આવ્યુ. અને પોલીસને જ્યારે એમ જણાવવામાં આવ્યું કે શ્રીમતી અરૂણાની ઉચાઈ કરતા આ નર્સની ઉચાઇ થોડાક ઇચ ઓછી હતી ત્યારે જ એને નિરાત વળેલી.

સૌથી વધારે ઘૃણાપાત્ર એવો દેખાવ તો વાઈસરોયભવનના એક અધિકારીએ કર્યો હતો એમણે એ જાણવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો કે શ્રી. અસફઅલીની સાથે એમના મિત્ર શ્રી ભીમાણીના પત્ની તરીકે રહેતાં મહિલા ખરેખર શ્રીમતી ભીમાણી છે કે શ્રીમતી અસફઅલી!

એક બુદ્ધિયુક્ત પ્રપચદ્વારા વાઇસિરોય ભવનના આ અફસરે એક ચા-પાન સમારભ પ્રસગે શ્રીમતી બીમાણીની સન્મુખે મેલ્ક લીધી, અને પોતાના પીન્સામાની શ્રીમની અરૂણાની તસ્વીર સાથે શ્રીમતી બીમાણીના ચહેરાને સરખાવતા એને જ અજાયબી થઇ અને જણાયુ કે જો કોઇના પણ ચહેરાઓ સંપૂર્ણ રીતે સમાન હોય તો તે શ્રીમતી બીમાણી અને શ્રીમતી અસફઅલીના છે ફરક માત્ર એટલો છે કે શ્રીમતી બીમાણી શ્રીમતી અસફઅલી કરતા બે ઇંચ ઉચા છે

શ્રીમતી અસફઅલી પોતાની મહાન સાહસકથા જો કયારેય પણ કહેવાના હોય તો તે ઘણી જ રસિક અને વિશ્વની એક અભૂતપૂર્વ કથા બનશે

આપણામાના કેટલાકને એમને મળવાનુ તથા તેમની એ મહા કથાના અમુક ભાગને જાણવાનુ સદ્ભાગ્ય સાપડયુ હશે પરતુ એમ છતા હજુયે એ એવી કથા છે કે જેને એમના સિવાય બીજુ કોઇપણ ઉત્તમ રીતે રજુ કરી શકે એમ નથી

ત્રણ વર્ષની યાતના, ભયાનક સાહસ, સખત કામ તથા મહા-મુશ્કેલીઓ, અલ્પ આનદ અને અનેક નિરાશાઓની એ ચલાવાયેલી સખત લડતની આ એક વીરત્વ ગાથા છે એમના જેવી હિંમતવાન અને સહનશીલ વ્યક્તિ જ આવા ઘેરા અધમાગભર્યા, ત્રણ ત્રણ વર્ષોમાંથી સફળ રીતે છુટી શકે, અને છતાયે ચહેરા પર યાતનાની એક રેખા-પણ ન દર્શાવે.

તાજેતરમાં સ્વાતત્ર્ય દિનની પ્રથમ અજલિ તરીકે દિલ્હી કમીશ્નરે આ મહિલા સામેનુ ધરપકડનુ વોરટ રદ કર્યું તેમની સામે જે આરોપો ઘડવામાં આવ્યા હતા તેમા બે મુખ્ય હતા. એક વાધાભર્યું સાહિત્ય પ્રગટ કરવાનો અને બીજો દર્શાવેલ સમય દરમ્યાન સરકારને શરણે ન આવવાનો

એમના છૂટકારાના સમાચાર દેશમાં વીજળીવેગે ફરી વળ્યા. પ્રથમ તેઓ કલકત્તા ગયા અને ત્યાંથી વિમાન માર્ગે સ્વાતંત્ર્ય દિનની ઉજવણી નિમિત્તે દિલ્હી ગયા હતા. જનતાએ આ બન્ને સ્થળોએ એમને ઉમળકાભેર વધાવી લીધા હતા. ભારતની બળવાખોર પુત્રી સાડાત્રણ વર્ષનો ગુપ્તવાસ ભોગવી ફરીવાર જનતા જનાર્દનમાં ભળવા છૂટી થઇ હતી.

જેમણે જનતાની આગેવાની લઈ લોકક્રાંતિની લડત ચલાવી સરકાર કનેથી સત્તા ખુંચવી લેવામાં જે થોડીઘણી સફળતા મેળવી હતી, એવા અરૂણાબેન જૂની ઘરેડનું રાજકારણ પસંદ ન કરે એ દેખીતું છે. અજ્ઞાતવાસમાંથી વાસ્તવિક જીવનના ધમકારામાં પ્રવેશ્યા પછી તેઓ પોતાની નવી જવાબદારીઓ પ્રત્યે સંપૂર્ણ સભાન અને જાગ્રત છે. છતાં ગાંધીજી કહે છે તેમ એમણે વાણીનો સંયમ કેળવવો જોઇએ. એમની હવે પછીની પ્રવૃત્તિઓ બહુ પ્રેક્ષણિય હશે. લોકક્રાંતિની આ બળવાખોર પુત્રીને હું વંદના કરું છું.

મૌલાના અબુલ કલામ આઝાદ

મહાત્મા ગાંધીજીના રહસ્યમંત્રી શ્રી મહાદેવ દેસાઈએ લખેલ જીવનચરિત્રનો ગુજરાતી અનુવાદ શ્રી હરિજન બંધુના તંત્રી શ્રી ચંદ્રશંકર શુક્લે કરેલ છે.

કિં. રૂા. ૨-૮ વી. પી. ૦-૬-૦

રણચંડી કેપ્ટન લક્ષ્મી

આઝાદ હિંદ ફોજની ઝાંસીની રાણી ટુકડીની વીરાંગના કે લક્ષ્મીના, મહારાણી લક્ષ્મીબાઈના પરાક્રમો યાદ કરાવે તેવા અભૂતપૂર્વ પરાક્રમોની યશગાથા

કિં. રૂા ૨-૮-૦ વી. પી. ૦-૬-૦

ભારતની એકતા

પંડીત જવાહરલાલ નહેરૂનો ગુજરાતીમાં પ્રગટ થતો છેલ્લામાં છેલ્લો નવો ગ્રંથ

કિં. ૨-૮-૦ વી. પી ૦-૬-૦

જવાહર કમળા

પંડીત જવાહરલાલની બાલ્યાવસ્થાથી શરૂ કરી આજદીન સુધીના તેમના જીવનની ઝરમર, તેમણે તથા કમલા નહેરૂએ દેશ ખાતર આપેલા ભોગો અને ત્યાગની અમરકથા

કિંમત રૂા. ૩-૦-૦ વી પી. ૬ આના

ભારતજનની કસ્તુરબા

ભારત માતા કસ્તુરબાનું સંપૂર્ણ જીવનચરિત્ર

કિ. ૧-૮-૦ વી. પી. ૬ આના

સાથે એક અઠવાડીયું સેવાશ્રમમાં રહેલા તે મુલાકાતમાં વાર્તાલાપનો શ્રી ચન્દ્રશંકર શુકલે સરળ ભાષામાં ગુજરાતી અનુવાદ કરેલ છે   કિં. રૂ. ૨ વી. પી. ૫ આના

ગાંધીજીની યુરોપયાત્રા

૧૯૩૧ મા જ્યારે ગાધીજી બીજી ગોળમેજી પરિષદ વખતે વિલાયત ગયેલા તે વખતનો અહેવાલ આપતું પુસ્તક ગાધીજીની દીનચર્યા તથા કેટલાક રસિક પ્રસ ગ વર્ણનો, તથા ગાંધીજીએ લીધેલી મહર્ષિ રોમેરોલા તેમજ પાચમા જ્યોર્જની મુલાકાતોના વર્ણન સહિત

કિં. રૂ. ૨-૦-૦ વી. પી. ૫ આના

ભારતનો વારસો

સર સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણનના આ નવા ગ્રંથનો અનુવાદ શ્રી ચંદ્રશકર શુકલે કર્યો છે   કિં. રૂ. ૨-૪-૦

વિજયાલક્ષ્મી પંડીત

પડીત જવાહરલાલ નહેરૂના બહેન વિજયાલક્ષ્મી પડીતનું સંપૂર્ણ જીવનચરિત્ર તેમજ અનેક જીવન પ્રસગો

કિં. રૂ. ૩-૦-૦